

Міністерство освіти і науки України
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГЕОРГАДЗЕ ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК: 373.5.015.31:173(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

011 Освітні, педагогічні науки
01 Освіта / Педагогіка

Подається на здобуття ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т.О. Георгадзе

Науковий керівник: **Федорова Олена Василівна,**

кандидат педагогічних наук, професор

Мелітополь – 2021

АНОТАЦІЯ

Георгадзе Т.О. Організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, 2021.

Зміст анотації. Дисертаційна робота є теоретико-експериментальним дослідженням, що спрямоване на вирішення проблеми формування сімейних цінностей в учнів основної школи в закладах загальної середньої освіти.

Актуальність і важливість порушеної проблеми в контексті стратегічних напрямів і основних положень розвитку освіти підтверджують нормативні документи, зокрема Конвенція ООН про права дитини (1989), Європейська конвенція про здійснення прав дітей (2006), Сімейний кодекс України (2002), Законах України «Про охорону дитинства» (2001), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005), «Про освіту» (2017), а також Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки» (2021) та ін.

Спираючись на ці документи, ми визначаємо декілька провідних завдань середньої освіти учнів, на часткове вирішення яких спрямоване дисертаційне дослідження, а саме: виховання громадянина України; формування особистості учня (вихованця), розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду; виховання шанобливого ставлення до народних традицій і звичаїв, державної мови, національних цінностей Українського народу та інших народів і традицій.

Визначено суперечності, які ускладнюють досягнення належного рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи в закладах загальної середньої освіти та вимагають подолання, а саме: запитами

сучасного суспільства на оновлення системи виховної роботи із учнями основної школи, яка буде методично грамотно здійснювати впливи на процес формування сімейних цінностей, та загальним станом сформованості сімейних цінностей учнів у закладах загальної середньої освіти; об'єктивною необхідністю переосмислення процесу формування сімейних цінностей у учнів основної школи та недостатністю обґрунтованих й експериментально перевірених організаційно-педагогічних умов даного процесу; актуальністю формування сімейних цінностей в учнів основної школи і недостатньою розробленістю програм, виховних справ, рекомендацій щодо створення ситуацій колективного співробітництва для формування сімейних цінностей в учнів між їхніми батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог).

На підставі аналізу наукових праць можемо твердити, що проблема пошуку ефективних напрямів удосконалення системи сімейного виховання учнів основної школи, оптимальних підходів до процесу формування сімейних цінностей у закладах загальної середньої освіти є малодослідженою та залишається актуальною і дотепер. Розвиток родинних сосунків і процес формування сімейних цінностей є безпосередньою справою громадян нашої держави.

У вступі обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження; вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і методи дослідження; зазначено джерельну базу; окреслено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; висвітлено апробацію та впровадження результатів дослідження; зазначено особистий внесок здобувача та подано структуру й обсяг дисертаційної роботи.

У першому розділі «Теоретико-методологічні основи формування сімейних цінностей в учнів основної школи» проаналізовано теоретичні джерела, довідкову літературу з питань формування сімейних цінностей особистості, визначено основні поняття дослідження з філософських,

психологічних і педагогічних позицій. Окреслено коло наукових досліджень, що стали підґрунтям для визначення методологічних підходів до формування сімейних цінностей в учнів основної школи (аксіологічний, системний, діяльнісний підходи). З'ясовано, що аксіологічний підхід є акумулятором духовних сімейних цінностей, збагачує культуру сім'ї, тому його впровадження в культурні практики допомагає транслювати духовні й матеріальні цінностей сімейного життя в гармонійному поєднанні. Системний підхід сприяє організації цілісного, системного бачення виховної роботи з учнями (мета, завдання, результати формування сімейних цінностей). У його межах можна виокремити такі функції процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи, як інформаційна, розвивальна, емоційно-мотиваційна, інтеграційна, корекційна, організаційна тощо. Проаналізовано ідеї вчених і щодо діяльнісного підходу, розкрито його сутність, наголошено на значущих видах діяльності особистості в підлітковому віці.

У другому розділі «Діагностика стану сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи» на основі аналізу досліджень, присвячених розробленню критеріальної бази, визначено критерії й відповідні їм показники сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи: *когнітивно-мотиваційний* (вияв мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами; мотив щодо пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей; обізнаність із сімейними цінностями та готовність ураховувати їх у майбутньому житті); *ціннісно-емоційний* (позитивні установки на пізнання сімейних цінностей, відчуття емоційного благополуччя(комфарту) під час спілкування з членами сім'ї, чутливість до виявлення проблем у сім'ї); *діяльнісний* (уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї, і відповідно реагувати на них; уміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість; здатність до вияву активності в домогосподарських справах).

За цими критеріями і показниками схарактеризовано рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи (високий, середній, низький).

У третьому розділі «Експериментальне дослідження організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи» висвітлено сутність і особливості організації експериментального дослідження, розкрито особливості впровадження організаційно-педагогічних умов у процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи. Визначено й обґрунтовано такі умови: 1) забезпечення особистісно орієнтованої взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва між батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог); 2) оптимізація процесу спілкування учнів основної школи на теми, що пов'язані із духовними і матеріальними сімейними цінностями; 3) застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, які спрямовані на формування сімейних цінностей.

Висновки містять основні результати проведеного дослідження й перспективні напрями подальших педагогічних розвідок.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження одержаних результатів полягають у тому, що: уперше теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Уточнено сутність поняття «процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи», розкрито його зміст і структуру

Схарактеризовано рівні, критерії, показники сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи закладів загальної середньої освіти;

Подальшого розвитку набула теорія виховання цінностей в учнів закладів загальної середньої освіти.

У дисертації обґрунтовано зміст і структуру формування сімейних цінностей в учнів основної школи. З'ясовано, що формування сімейних цінностей в учнів відбувається в інституційній, позаінституційній та okazіальній

площинах. Перевагу в дослідженні надано інституційній площині, оскільки в закладі загальної середньої освіти вчитель має безпосередній вплив і на самих учнів, і на їхніх батьків. Встановлено, що до позаінституційної сфери належать засоби масової інформації, соціальні мережі, сайти, клуби, неформальні організації, громадські організації, які розкривають перед підлітками зміст різноманітних цінностей і вносять певні зміни в їхню поведінку. Підкреслено, що вчителю слід зважати й на okazіальну сферу, яка може бути випадковою для учнів і зазвичай перебуває поза впливом як учителів, так і батьків.

У роботі розкрито сутність і структуру процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи, виділено чотири основні компоненти: цільовий, змістовий, організаційний, діагностично-результативний. З'ясовано, що основною метою процесу є досягнення високого рівня сформованості в учня сімейних цінностей. Наголошено, що цей процес слід зводити на традиційних сімейних духовно-моральних цінностях (цінність материнства і батьківства, цінність дитинства в родині, цінність родинних зв'язків, цінність звичаїв і традицій, цінність домашньої праці, цінність мирного і спокійного життя в будинку) та матеріальних сімейних цінностях (цінність фінансової забезпеченості, цінність сімейного житла, цінність престижної професії, цінність високооплачуваної роботи, цінність наявності матеріального достатку).

Практичне значення дослідження полягає в розробленні та впровадженні в закладах загальної середньої освіти організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи, програми «Вчимося бути сім'єю» для учнів основної школи. Результати теоретичних пошуків та експериментальних досліджень можуть бути використані батьками, учителями закладів загальної середньої освіти, педагогами-організаторами, психологами, соціальними педагогами, керівниками гуртків, факультативів, творчих об'єднань.

З метою перевірки ефективності організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи і розробленої

авторської програми «Вчимося бути сім'єю» протягом 2018-2021 років на базі Мелітопольської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 22 Мелітопольської міської ради Запорізької області, Комунального закладу «Харківської гімназії №169»; Харківської міської ради Харківської області, Вишгородській спеціалізованій школі «СУЗІР'Я», Вишгородської міської ради Київської області; Комунального закладу «Навчально-виховний комплекс №2 (середня школа I–III ступенів – дошкільний навчальний заклад) місто Покров Дніпропетровської області, було організовано і проведено дослідно-експериментальну роботу. Педагогічний експеримент, що здійснювався в межах цієї роботи, складався з констатувального та формувального етапів. В експерименті, який проходив у 5-9 класах закладів загальної середньої освіти, взяли участь 572 учні основної школи, із них 289 входили в експериментальну групу, а 283 – у контрольну.

Для перевірки достовірності емпіричних даних, отриманих протягом педагогічного експерименту, було використано критеріїв Пірсона (χ^2), що дозволило підтвердити статистичну значущість змін, які відбулися у процесі впровадження авторської програми «Вчимося бути сім'єю» в експериментальній групі. У розробленій програмі для учнів основної школи були враховані критерії і показники рівнів сформованості сімейних цінностей. Метою програми було підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи на основі їхніх уявлень про існування різних типів сім'ї, розвиток мотивації до пізнання матеріальних і духовних сімейних цінностей, формування поважного ставлення до членів сім'ї, до сімейних історій, традицій; створення позитивних установок на визнання сімейних цінностей на основі поступового набуття соціальної компетентності. Програма занять спрямовувалась на накопичення знань про стилі спілкування в сім'ї, уміння будувати конструктивні стосунки в життєвому світі сім'ї тощо.

Програма «Вчимося бути сім'єю» спрямовувалась на підвищення рівня знань в учнів основної школи про сімейні цінності й про моральні вчинки у

сім'ї, гуманні взаємини тощо. Виховання в цьому напрямі забезпечувалося позитивною атмосферою, а важливим для реалізації процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи стало засвоєння моделей поведінки через діалог та вільне спілкування.

Ключові слова: учні, заклади середньої освіти, сім'я, цінності, традиції, сімейні цінності, матеріальні цінності, духовні цінності, діалог, стилі спілкування в сім'ї, соціальна компетентність, сформованість сімейних цінностей в учнів основної школи.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Георгадзе, Т. О. (2017). Проблема виміру цінностей сімейного життя в учнівської молоді загальноосвітніх навчальних закладів: теоретико-методичні аспекти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічно університету. Серія: Педагогіка*, 2 (19), 197–202.

2. Георгадзе, Т. О. (2018). Сім'я як джерело захисту і впливу на формування сімейних цінностей сучасної української молоді. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 61, 45–48.

3. Федорова, О. В., Георгадзе, Т. О. (2018). Формування християнських сімейних цінностей в учнів основної школи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічно університету. Серія: Педагогіка*, 2 (21), 45–50.

4. Георгадзе, Т. О. (2019). Аналіз понятійного апарату з проблеми формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 19. Т. 1, 156–159.

5. Георгадзе, Т. О. (2019). Функціонування сім'ї в умовах української соціальної політики. *Молодь і ринок*, 1 (168), 125–129.

6. Neorhadze, Tetiana. (2020). Family as an institute of upbringing. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 2, 87–90.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

1. Георгадзе, Т. О. (2017). Педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Сучасні проблеми та перспективи розвитку психології і педагогіки*: матеріали міжнар. наук. конф., 1-2 грудня, Київ. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 59–62.

2. Георгадзе, Т. (2017). Роль християнської культури у формуванні сімейних цінностей сучасної молоді. *Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студ. і молодих учених до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, 8 грудня, Мелітополь. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 73–74.

3. Георгадзе, Т. О. (2018). Виховний потенціал сім'ї. *Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології*: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 листопада, Львів. Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота». Ч. 2, 45–47.

4. Георгадзе Т.О. (2018). Вплив християнської культури на формування сімейних цінностей. *Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття*: матеріали I Всеукраїнського форуму-презентації, 17-18 травня, Мелітополь, 39–42.

5. Георгадзе, Т. О. (2018). Формування сімейних цінностей в рамках становлення нової української школи. *Особистісно-професійний розвиток вчителя в умовах реалізації концепції нової української школи*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 14-16 червня, Мелітополь. Дубяга, С. М., Чорна, В. В., & Яковенко, І. О. (Ред.-упор.). Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 61–64.

6. Георгадзе, Т. О. (2018). Традиційна сім'я та її роль в сучасному українському суспільстві. *Science, research, development. Pedagogy: Zbiór*

artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii, 30 грудня, Warszawa. Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 27–29.

7. Георгадзе, Т. О. (2019). Процес формування світобачення школяра. *Сучасна наука: тенденції та перспективи*: матеріали Всеукраїнської Internet-конференції, 23-24 жовтня, Мелітополь, 30–33.

8. Георгадзе, Т. О. (2020). Життєва цінність любов. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka: International scientific and practical conference*, 30-31 marca. (wydanie specjalne). Krakow, Warszawa (Poland), 93–94.

9. Георгадзе, Т. О. (2021). Сформованість сімейних цінностей в учнів основної школи. *Європейські цінності в українській освіті: виклики та перспективи*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 28-29 травня, Запоріжжя. О. Тупахіна (Ред.). Запоріжжя: ВД «Гельветика», 44–46.

ABSTRACT

Heorhadze T.O. Organizational and pedagogical conditions for the formation of family values in middle school students. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation is to obtain a scientific degree of the Doctor of Philosophy on a specialty 011 Educational, pedagogical sciences. Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Melitopol, 2021.

Abstract content. The dissertation is a theoretical and experimental study aimed at solving the problem of forming family values in middle school students in general secondary education.

The urgency and importance of the problem in the context of strategic directions and basic provisions of educational development are confirmed by normative documents, in particular the UN Convention on the Rights of the Child

(1989), the European Convention on the Rights of the Child (2006), the Family Code of Ukraine (2002), in the laws of Ukraine «On Child Protection» (2001), «On Ensuring Organizational and Legal Conditions for Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care» (2005), «On Education» (2017), and the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Approval of the Action Plan National Strategy for Human Rights for 2021-2023» (2021) and others.

Based on these documents, we identify several leading tasks of secondary education of students. The dissertation research is aimed at partial solution of the following tasks: education of a citizen of Ukraine; formation of the student's personality (pupil), development of his abilities and talents, scientific worldview; fostering a respectful attitude to folk traditions and customs, the state language, national values of the Ukrainian people and other peoples and traditions.

Contradictions that complicate the achievement of the appropriate level of family values in middle school students in general secondary education institutions have been identified: between the demands of modern society to update the system of educational work with middle school students, which will methodically competently influence values, and the general state of formation of family values of students in general secondary education; between the objective need to rethink the process of formation of family values in middle school students and the lack of sound and experimentally tested organizational and pedagogical conditions of this process; between the urgency of forming family values in middle school students and insufficient development of programs, educational cases, recommendations for creating situations of collective cooperation for the formation of family values in students between their parents and representatives of secondary schools (class teacher, social educator, psychologist).

Based on the analysis of scientific works we can say that the problem of finding effective ways to improve the system of family education of middle school students, optimal approaches to the process of forming family values in general secondary education is poorly understood and remains relevant today. The

development of family ties and the process of forming family values is a direct matter of the citizens of our state.

The introduction substantiates the relevance and feasibility of the study; it is indicated on the connection of work with scientific programs, plans, topics; the object, subject, purpose, tasks and methods of research are defined; the source base is indicated; the scientific novelty and practical significance of the obtained results are outlined; the approbation and implementation of research results are covered; the personal contribution of the applicant is indicated and the structure and scope of the dissertation are presented.

The first section «Theoretical and methodological foundations of family values in middle school students» analyzes theoretical sources, reference books on the formation of family values of the individual, defines the basic concepts of research from philosophical, psychological and pedagogical positions. The range of scientific researches that became the basis for determining methodological approaches to the formation of family values in middle school students (axiological, systemic, activity approaches) is outlined. It has been found that the axiological approach is an accumulator of spiritual family values, it enriches the culture of the family, so its implementation in cultural practices helps to transmit the spiritual and material values of family life in a harmonious combination. A systematic approach contributes to the organization of a holistic, systematic vision of educational work with students (purpose, objectives, results of the formation of family values). Within its limits it is possible to single out such functions of the process of formation of family values in middle school students as informational, developmental, emotional-motivational, integration, correctional, organizational, etc. The ideas of scientists on the activity approach are analyzed, its essence is revealed, the significant types of personality activity in adolescence are emphasized.

The second section «Diagnosis of the state of family values in middle school students» based on the analysis of research on the development of the criteria base, identifies criteria and corresponding indicators of family values in middle school

students: cognitive-motivational (manifestation of motivation to know the family, its type, style of communication, style of relationships between its members, the motive for learning the essence of spiritual and material family values, awareness of family values and willingness to take them into account in future life); value-emotional (positive attitudes to the knowledge of family values, feelings of emotional well-being (comfort) when communicating with family members, sensitivity to identifying problems in the family); active (the ability to recognize conflicts that occur between family members and respond accordingly; the ability to take care of themselves and their family members, help them and bring joy; the ability to be active in household chores).

According to these criteria and indicators, the levels of formation of family values in middle school students (high, medium, low) are characterized.

The third section «Experimental study of organizational and pedagogical conditions for the formation of family values in middle school students» highlights the essence and features of the organization of experimental research, reveals the features of organizational and pedagogical conditions in the formation of family values in middle school students. The following conditions are defined and substantiated: 1) ensuring personality-oriented interaction and creating situations of collective cooperation between parents and representatives of general secondary education institutions (a class teacher, a social pedagogue, a psychologist); 2) optimization of the process of communication of middle school students on topics related to spiritual and material family values; 3) the use of various information forms and methods, implementation of programs, activities aimed at the formation of family values.

The conclusions contain the main results of the study and promising areas of further pedagogical research.

The scientific novelty and theoretical significance of the obtained results are: for the first time the organizational and pedagogical conditions of formation of family values in middle school students are theoretically substantiated and experimentally tested.

The essence of the concept "the process of formation of family values in middle school students" is clarified, its content and structure are revealed;

Levels, criteria, indicators of formation of family values in middle school students of general secondary education are characterized;

The theory of education of values in students of general secondary education institutions was further developed.

The dissertation substantiates the content and structure of the formation of family values in middle school students. It was found that the formation of family values in students takes place in the institutional, non-institutional and occasional areas. The advantage in the research is given to the institutional level, because in a general secondary education institution the teacher has a direct influence on both the students themselves and their parents. It has been established that the non-institutional sphere includes the mass media, social networks, websites, clubs, informal organizations, and public organizations that reveal the content of various values to adolescents and make certain changes in their behavior. It is emphasized that the teacher should also take into account the occasional sphere, which may be accidental for students and is usually beyond the influence of both teachers and parents.

The essence and structure of the process of formation of family values in middle school students are revealed in the work, four main components are distinguished: target, semantic, organizational, diagnostic-effective. It was found that the main purpose of the process is to achieve a high level of formation of the student's family values. It is emphasized that this process should be based on traditional family spiritual and moral values (the value of motherhood and fatherhood, the value of childhood in the family, the value of family ties, the value of customs and traditions, the value of homework, the value of peaceful and quiet life at home) and material family values (the value of financial security, the value of family housing, the value of a prestigious profession, the value of high-paying work, the value of wealth).

The practical significance of the study is to develop and implement in general secondary education organizational and pedagogical conditions for the formation of family values in middle school students, the program «Learning to be a family» for middle school students. The results of theoretical research and experimental research can be used by parents, teachers of secondary schools, teachers-organizers, psychologists, social educators, leaders of clubs, electives and creative associations.

In order to test the effectiveness of organizational and pedagogical conditions for the formation of family values in middle school students and the author's program «Learning to be a family» during 2018-2021 there was organized an experimental work on the basis of Melitopol secondary school I-III degrees no. 22 Melitopol City Council of Zaporozhzhya region, Municipal institution «Kharkiv Gymnasium no.169»; Kharkiv City Council of Kharkiv Region, Vyshhorod Specialized School «SUZIR'YA», Vyshhorod City Council of Kyiv Region; Municipal institution «Educational complex no. 2» (secondary school I-III degrees – preschool educational institution), the city of Pokrov, Dnipropetrovsk region. The pedagogical experiment carried out within the framework of this work consisted of ascertaining and forming stages. The experiment, which took place in grades 5-9 of general secondary education, was attended by 572 middle school students, of whom 289 were in the experimental group and 283 - in the control group.

Pearson's criteria (χ^2) were used to verify the empirical data obtained during the pedagogical experiment, which confirmed the statistical significance of the changes that occurred during the implementation of the author's program "Learning to be a family" in the experimental group. The developed program for middle school students took into account the criteria and indicators of the levels of formation of family values. The aim of the program was to increase the level of family values in middle school students based on their ideas about the existence of different types of families, the development of motivation to learn material and spiritual family values, the formation of respect for family members, family

histories and traditions; creation of positive attitudes to the recognition of family values on the basis of the gradual acquisition of social competence. The program was aimed at gaining knowledge about communication styles in the family, the ability to build constructive relationships in the family life, and more.

The Learning to Be a Family program aimed to increase middle school students' knowledge of family values and morals in the family, humane relationships, and more.

The program «Learning to be a Family» aimed to increase middle school students' knowledge of family values and morals in the family, humane relationships, and more. Education in this direction was provided by a positive atmosphere, and the assimilation of patterns of behavior through dialogue and free communication was important for the implementation of the process of forming family values in middle school students.

Key words: students, secondary schools, family, values, traditions, family values, material values, spiritual values, dialogue, communication styles in the family, social competence, formation of family values in middle school students.

LIST OF THE APPLICANT'S PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

Scientific works in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Heorhadze, T. O. (2017). The problem of measuring the values of family life in the student youth of secondary schools: theoretical and methodological aspects. *Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University. Series: Pedagogy*, 2 (19), 197–202.

2. Heorhadze, T. O. (2018). The family as a source of protection and influence on the formation of family values of modern Ukrainian youth. *Scientific journal of the Drahomanov National Pedagogical University. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects*, 61, 45-48.

3. Fedorova O. V., Heorhadze T. O. (2018). Formation of Christian family values in middle school students. *Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University. Series: Pedagogy*, 2 (21), 45–50.

4. Heorhadze, T. O. (2019). Analysis of the conceptual apparatus on the problem of formation of family values in school-age children. *Innovative pedagogy. Issue*. 19. T. 1, 156–159.

5. Heorhadze, T. O. (2019). Functioning of the family in the conditions of Ukrainian social policy. *Youth and the Market*, 1 (168), 125–129.

6. Heorhadze, Tetiana. (2020). Family as an institute of upbringing. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 2, 87–90.

Scientific works that certify the approbation of dissertation results:

1. Heorhadze, T. O. (2017). Pedagogical conditions for the formation of family values in students of 5-9 grades of secondary schools. *Modern problems and prospects for the development of psychology and pedagogy: materials intern. science. conference*, December 1-2, Kyiv: VI Vernadsky Tavriya National University, 59–62.

2. Heorhadze, T. (2017). The role of Christian culture in the formation of family values of modern youth. *The role of education in the formation of life values of youth: materials of All-Ukrainian scientific-practical conference of students and young scientists to the 95th anniversary of Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University*, December 8, Melitopol: Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University Publishing House, 73–74.

3. Heorhadze, T. O. (2018). The educational potential of the family. *Personality, family and society: issues of pedagogy and psychology: collection of thesis scientific works of international participants of scientific-practical conference*, November 23-24, Lviv: GO «Lviv Pedagogical Community». Ch. 2, 45–47.

4. Heorhadze, T.O. (2018). The influence of Christian culture on the formation of family values. *Ethics of religions and confessional value diversity:*

materials of the First All-Ukrainian Forum-Presentation, May 17-18, Melitopol, 39–42.

5. Heorhadze, T. O. (2018). Formation of family values in the framework of the new Ukrainian school. *Personal and professional development of a teacher in the conditions of realization of the concept of the new Ukrainian school: materials of all-Ukrainian scientific-practical conference with international participation*, June 14-16, Melitopol. Dubyaga, SM, Chorna, VV, Yakovenko, I. O. (Ed.). Melitopol: FOP Odnorog TV, 61–64.

6. Heorhadze, T. O. (2018). The traditional family and its role in modern Ukrainian society. *Science, research, development. Educators: Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii*, December 30, Warszawa. Publisher: Sp. z o.o. Diamond trading tour, 27–29.

7. Heorhadze, T. O. (2019). The process of forming a student's worldview. *Modern science: trends and prospects: materials of the All-Ukrainian Internet-conference*, October 23-24, Melitopol, 30–33.

8. Heorhadze, TO (2020). The vital value of love. *Herald of pedagogy. Science and Practice: International scientific and practical conference*, March 30-31. (special edition). Krakow, Warsaw (Poland), 93–94.

9. Heorhadze, T. O. (2021). Formation of family values in primary school students. *European values in Ukrainian education: challenges and prospects: coll. materials intern. scientific-practical conf.*, May 28-29, Zaporozhye. O. Tupakhin (Ed.). Zaporozhye: VD "Helvetica", 44–46.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ	28
1.1. Формування сімейних цінностей особистості як наукова проблема.....	28
1.2. Зміст і структура процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи.....	51
Висновки до розділу 1.....	78
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ.....	80
2.1. Критерії, показники та рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.....	80
2.2. Стан сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.....	97
Висновки до розділу 2.....	105
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ.....	109
3.1. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи.....	109
3.2. Хід та результати експериментального дослідження.....	126
Висновки до розділу 3.....	162
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169
ДОДАТКИ.....	191

ВСТУП

Актуальність теми. Процес становлення сучасного суспільства потребує відродження духовного стану нації, утвердження загальнолюдських, гуманістичних і національних цінностей шляхом оновлення системи шкільного виховання, технологій, форм і методів педагогічної діяльності. Актуальність і важливість порушеної проблеми в контексті стратегічних напрямів і основних положень розвитку освіти підтверджують нормативні документи, зокрема Конвенція ООН про права дитини (1989), Європейська конвенція про здійснення прав дітей (2006), Сімейний кодекс України (2002), Законах України «Про охорону дитинства» (2001), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005), «Про освіту» (2017), а також Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки» (2021) та ін.

Сім'я як суспільна інституція загалом здатна витримати кризові процеси та негативні перенавантаження, забезпечуючи водночас психологічну й духовну підтримку у вихованні дитини, збереження й передачу гуманістичних і родинних цінностей, традицій і загальнолюдських норм моралі.

У документі Спеціальної Сесії в інтересах дітей (Генеральна Асамблея ООН) презентовано план дій щодо створення світу, сприятливого для дитини, її культурного, фізичного, духовного, психологічного, соціального, емоційного, пізнавального розвитку. І вагомого значення в цьому процесі набуває саме сім'я, яка піклується про дитину, а отже, має право на захист і підтримку: «Батьки, родини, законні опікуни та інші люди, що піклуються про дітей, відіграють головну роль і несуть основну відповідальність за добробут дітей, і їх необхідно підтримувати у виконанні ними обов'язків із виховання дітей. Усі наші програми і політика повинні сприяти тому, щоб

батьки, родини, законні опікуни та інші особи, що піклуються про дітей, а також суспільство загалом разом відповідали за виховання дітей» (*Світ, Сприятливий для Дітей*, 2003, с. 20).

Однією з провідних тенденцій процесу формування духовного обличчя сучасної людини має стати усвідомлення того, що «сім'я є фундаментом для формування духовних основ». Людина, яка встановлює зв'язки з іншими людьми, має розуміти значущість кожного з них як рівного собі та емоційну близькість із ним. За багато тисячоліть людство сильно змінилося, але модель традиційної сім'ї залишилась незмінною: люблячий чоловік, мудра дружина, які народжують та виховують щасливих дітей. Лише любов батьків здатна забезпечити всю повноту передачі дітям у спадок «родинних скарбів» – це не тільки матеріальні цінності, а ще й устої, традиції, норми та правила, духовні надбання.

Аналіз наукових джерел дав змогу констатувати, що різні аспекти проблеми сімейних відносин були в полі зору таких учених, як І. Бех, Л. Гончар, В. Заслуженюк, Т. Кравченко, Л. Маценко, М. Петрус, В. Семиченко, М. Сидоркіна, І. Сопівник та інші. Особливостям сімейного виховання присвячено роботи Т. Алексенко, О. Артюшенко, І. Дорожко, К. Дубич, К. Журби, А. Іваниці, О. Ковальової, Г. Сороки, І. Трубавіної та інших; проблемі формування різних видів сімейних цінностей – дослідження Л. Гончар, Л. Канішевської, Т. Кравченко, Б. Крімер, О. Лемещенко, О. Максимович, А. Склярук, Л. Смалиус та інших, вивченню подружніх цінностей – праці О. Денисенко, Л. Журавльової, Д. Карпової, В. Кравця, А. Крайлюк, Є. Потапчук, Л. Ткачук.

Особливості виховання готовності юнаків і дівчат до життя у шлюбі висвітлено в наукових роботах Н. Гусака (підготовка сучасної молоді до конструктивних сімейних стосунків); Т. Демидова (основні механізми формування уявлень про майбутнє сімейне життя); А. Денисенко (вивчення психологічних принципів шлюбних відносин); В. Кравця (теорія і практика дошлюбної підготовки молоді), Л. Канішевської, Л. Єр'оміної (питання

формування сімейних цінностей у старшокласників шкіл-інтернатів), О. Гирили (система ціннісних координат у вихованні майбутнього сім'янина), М. Клінцова (ціннісні основи сучасної української сім'ї) та ін. Для формування сімейних цінностей, зокрема в учнів 8-9 класів, розроблено програму та методичні рекомендації (О. Барліт, О. Мельник, І. Назаренко, В. Пріт та ін.).

На підставі аналізу наукових праць можемо твердити, що проблема пошуку ефективних напрямів удосконалення системи сімейного виховання учнів основної школи, оптимальних підходів до процесу формування сімейних цінностей у закладах загальної середньої освіти є малодослідженою та залишається актуальною і дотепер. Розвиток родинних сосунків і процес формування сімейних цінностей є безпосередньою справою громадян нашої держави.

Водночас сучасна практика свідчить, що, з одного боку, значна частина вчителів намагається обмежити власний вплив на процес формування сімейних цінностей, а з іншого – спостерігається активізація пошуків нових форм і методів виховної роботи з учнями, окреслюються напрями оновлення змісту виховних методик і технологій виховання. Один із таких напрямів, що має пріоритетну значущість в умовах сьогодення, але не набув належного теоретичного і практичного опрацювання, пов'язаний із формуванням сімейних цінностей в учнів основної школи.

Вивчення стану наукової проблеми дозволяє нам виділити основні суперечності між:

– запитами сучасного суспільства на оновлення системи виховної роботи із учнями основної школи, яка буде методично грамотно здійснювати впливи на процес формування сімейних цінностей, та загальним станом сформованості сімейних цінностей учнів у закладах загальної середньої освіти;

– об'єктивною необхідністю переосмислення процесу формування сімейних цінностей у учнів основної школи та недостатністю обґрунтованих

й експериментально перевірених організаційно-педагогічних умов даного процесу;

– актуальністю формування сімейних цінностей в учнів основної школи і недостатньою розробленістю програм, виховних справ, рекомендацій щодо створення ситуацій колективного співробітництва для формування сімейних цінностей в учнів між їхніми батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог).

Отже, актуальність проблеми, її практичне значення й водночас недостатня розробленість теоретичних аспектів, а також необхідність усунення окреслених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційної роботи: **«Організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри дошкільної освіти і соціальної роботи «Соціокультурний розвиток особистості засобами дидактичного дизайну» (державний реєстраційний номер № 0121U108570) і кафедри педагогіки і педагогічної майстерності «Підготовка майбутніх фахівців педагогічної освіти в умовах освітніх трансформацій» (державний реєстраційний номер № 0120U101660). Дослідження виконано в рамках наукової роботи молодих вчених, що виконувалася за рахунок коштів державного бюджету: «Розробка методології психолого-педагогічного супроводу сімей, які виховують дітей з особливими потребами» (державний реєстраційний номер № 0119U002003).

Тема затверджена Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 28.11.2017 р.), узгоджена з рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 2 від 27.03.2018 р.) та уточнена Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 9 від 23.12.2020 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень, присвячених проблемі формування сімейних цінностей особистості, та з'ясувати основні методологічні підходи до її розв'язання.

2. Теоретично обґрунтувати зміст і структуру формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

3. Визначити критерії, показники та рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

4. Обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Об'єкт дослідження: процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Предмет дослідження: зміст, форми та методи формування сімейних цінностей у навчально-виховному процесі учнів основної школи.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять положення філософії щодо осмислення духовних і матеріальних сімейних цінностей, ролі ціннісної свідомості як чинника утвердження основ злагоди та спільного проживання в сім'ї, аксіологічні принципи, єдність теорії і практики, теорія позитивного розвитку підлітків, постулати сімейної педагогіки і психології, соціології сім'ї, філософський вимір формування ціннісного світогляду учнівської молоді, її соціалізації тощо.

Для реалізації окресленої мети та завдань дослідження використано такі **методи**:

– *теоретичні*: загальнонаукові (теоретичний аналіз наукової літератури за темою дослідження – для з'ясування основних підходів до розв'язання проблеми дослідження, виявлення сучасного стану

сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи; аналіз і синтез, індукція і дедукція, узагальнення – для вивчення принципів, форм, методів і прийомів у процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи, вивчення можливостей закладу загальної середньої освіти щодо підвищення рівня сформованості сімейних цінностей у підлітків);

– *емпіричні* (анкетування, бесіди, спостереження, тестування учнів основної школи, опитування, бесіди з батьками учнів для з'ясування рівня сформованості сімейних цінностей);

– *констатувальний та формувальний експеримент*, що дав змогу довести ефективність організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи;

– *методи математичної статистики* (аналіз та узагальнення отриманих результатів експерименту).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі таких закладів загальної середньої освіти, як Мелітопольська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 22 Мелітопольської міської ради Запорізької області (довідка № 142 від 17.08.2021 р.), Комунальний заклад «Харківська гімназія № 169» Харківської міської ради Харківської області (довідка № 01-30/228 від 11.08.2021 р.), Вишгородська спеціалізована школа «СУЗІР'Я» Вишгородської міської ради Київської області (довідка № 285/1 від 25.08.2021 р.), Комунальний заклад «Навчально-виховний комплекс № 2 (середня школа І–ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад) міста Покров Дніпропетровської області (довідка № 343 від 27.08.2021 р.).

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

– *уперше* теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи;

– уточнено сутність поняття «процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи», розкрито його зміст і структуру;

– схарактеризовано рівні, критерії, показники сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи закладів загальної середньої освіти;

– *подальшого розвитку* набула теорія виховання цінностей в учнів закладів загальної середньої освіти.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні та впровадженні в закладах загальної середньої освіти організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи, програми «Вчимося бути сім'єю» для учнів основної школи. Результати теоретичних пошуків та експериментальних досліджень можуть бути використані батьками, учителями закладів загальної середньої освіти, педагогами-організаторами, психологами, соціальними педагогами, керівниками гуртків, факультативів, творчих об'єднань.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження було оприлюднено на наукових та науково-практичних конференціях і семінарах різного рівня:

– *міжнародних*: «Сучасні проблеми та перспективи розвитку психології і педагогіки» (Київ, Україна, 1-2 грудня 2017 р.); «Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології» (Львів, Україна, 23-24 листопада 2018 р.); «Science, research, development. Pedagogy» (Белград, Сербія; Варшава, Польща, 29-30 грудня 2018 р.); «Science, research, development. Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka» (Краків – Варшава, Польща, 30-31 березня 2020 р.); «European values in ukrainian education: challenges and frontiers» (Запоріжжя, Україна, 28-29 травня 2021 р.).

– *всукраїнських*: «Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді» (до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Мелітополь, Україна, 8 грудня 2017 р.); I форумі-презентації «Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття» (Мелітополь, Україна, 17-18 травня 2018 р.); «Особистісно-професійний розвиток вчителя в умовах реалізації концепції нової української школи» (Мелітополь, Україна, 14-16 червня 2018 р.); Internet-конференція «Сучасна

наука: тенденції та перспективи» (Мелітополь, Україна, 23-24 жовтня 2019 р.).

Результати експерименту обговорювалися на засіданнях кафедри дошкільної освіти та соціальної роботи Навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (2017–2021 рр.).

Публікації. Результати дослідження відображено в 15 публікаціях (1 – у співавторстві), серед яких – 5 статей у провідних наукових фахових виданнях України, 1 стаття (англійською мовою) – у зарубіжному періодичному журналі (Австрія), 9 – у матеріалах і тезах науково-практичних конференцій України та Польщі.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, викладені в роботі, одержані автором самостійно. Ідеї та думки, що належать співавтору статті, у роботі не використовувались. У статті «Формування християнських сімейних цінностей в учнів основної школи», підготовленій у співавторстві з О. Федоровою, здобувачеві належить аналіз теоретичних аспектів формування сімейних цінностей в учнів основної шкільної ланки.

Дисертація не містить текстових запозичень без належного посилання на джерело та відповідає принципам академічної доброчесності.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (210 найменувань, з них 11 – іноземною мовою) на 22 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 210 сторінок, основний текст викладено на 168 сторінках. Робота містить 3 додатки (на 19 сторінках) і 15 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

1.1. Формування сімейних цінностей особистості як наукова проблема

Сім'я є важливою соціальною групою, що відіграє провідну роль у формуванні соціальної структури суспільства. Незважаючи на певні зрушення в суспільній свідомості щодо пріоритетів серед життєвих цінностей, сім'я як соціальний інститут витримує натиск таких соціальних явищ, як зменшення кількості дітей у сім'ї, поява альтернативних шлюбів, раннє відокремлення старших дітей від сім'ї, перетворення сімей на двопоколінну соціальну групу, самотність літніх членів сім'ї, переривання родових зв'язків між поколіннями. На тлі цих процесів є реальна небезпека залишитися без таких провідних компонентів держави, як духовно-національні сімейні цінності. Наслідком цього є розпади сімей, проблеми соціалізації особистості, втрата уявлень про етнічну ідентичність, а також суспільних орієнтирів і політичного ідеалу. Збереження сімейних цінностей має відбуватися не тільки в родині, а й у різних сферах суспільного життя через освіту, мистецтво, літературу, мову тощо. Водночас духовно-національні, соціальні цінності є істотною частиною ментальних уявлень людей і сприяють формуванню ідентичності, зокрема й на рівні сім'ї.

У ст. 3 Конституції України (1996) «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека» визнаються найвищими соціальними цінностями. Згідно зі статтею 51, «шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти

зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» (*Конституція України, 1996*). Отже, у цьому документі задекларовано такі цінності, як вільний вибір і згода жінки і чоловіка, рівноправ'я і рівні обов'язки, піклування про дітей і про батьків, верховенство права у справах сім'ї, дитинства, материнства, батьківства тощо.

Аналіз наукових публікацій з проблем сімейних цінностей та їх формування в учнів свідчить про те, що це питання не втрачає актуальності й потребує подальшого вивчення. На нашу думку, сім'ї краще почуватимуться у сприятливому суспільному середовищі, де заклади освіти, культури будуть прагнути повернути батьків до проблем їхніх дітей, а закони будуть підтримувати роль членів сім'ї як батьків, опікунів, партнерів тощо.

Попри різні тлумачення поняття «сім'я», здебільшого під ним розуміють людську систему, що складається з взаємодії між її членами. Ідея сім'ї охоплює набагато більше, аніж сукупність людей, які поділяють конкретний фізичний і психологічний простір.

Сім'я – це природна соціальна система. Сім'ї утворюють ядро суспільства, забезпечуючи середовище для розвитку прихильності та реляційного зв'язку. У дослідженні ми спираємося на основні положення ст. 3 Сімейного Кодексу України (2002), де зазначено, що «Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» (*Сімейний Кодекс України, 2002*). І хоча в цьому

документі не вживається словосполучення «сімейні цінності», але на основі аналізу зазначеної статті можемо твердити, що створення сім'ї відбувається на моральних засадах, а до основних сімейних цінностей належать рівність прав і обов'язків, взаємозв'язок та допомога у скрутних обставинах, законність і верховенство права.

У Законі України «Про охорону дитинства» (2001) виховання дитини в сім'ї визнається першоосновою розвитку особистості. У розділі «Дитина і сім'я» зазначеного документа наголошено на тому, що відповідальність за виховання дитини покладається однаково на кожного з батьків: «Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці» (*Про Охорону Дитинства*, 2001). Також цим Законом встановлено пріоритетність національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, які є важливими впродовж віків, а також цінності миру, милосердя, рівноправ'я, злагоди, дружби, неприпустимість ворожнечі тощо: «Виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами» (*Про Охорону Дитинства*, 2001). У статті 20 зазначеного документа також вказано на необхідність виховання дитини, яка має зростати благополучною в усіх сферах (соціальной, духовній, моральній, фізичній), для чого держава має сприяти вільному доступу кожної дитини до духовних та історичних цінностей як національної, так і світової культури: «З цією метою створюється мережа спеціальних дитячих закладів культури, закладів позашкільної освіти, діяльність яких спрямовується на сприяння розвитку індивідуальної та

колективної творчості дітей» (*Про Охорону Дитинства*, 2001). У Законі також наголошено на тому, що навчальні програми, які розробляються для дітей у закладах освіти, мають базуватися на найкращих здобутках людства «у сфері культури, на засадах моралі та добра, національних духовних традиціях» (*Про Охорону Дитинства*, 2001). Цим документом також встановлено заборону на «пропагування у засобах масової інформації культу насильства і жорстокості, розповсюдження порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини» (*Про Охорону Дитинства*, 2001).

У контексті нашого дослідження важливо звернути увагу й на Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005), у тексті якого хоча безпосередньо і не йдеться про «сімейні цінності», але наголошується на державних засадах захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. До таких засад належать: «створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї; виховання та утримання дітей за принципом родинності; сприяння усиновленню дітей, створення системи заохочення та підтримки усиновлювачів; забезпечення пріоритету форм влаштування; захист майнових, житлових та інших прав та інтересів таких дітей; створення належних умов для їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовки дітей до самостійного життя; забезпечення права на здоровий розвиток; забезпечення соціально-правових гарантій; створення умов для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги; формування системи соціальної адаптації; забезпечення вільним вибором сфери професійної діяльності, яка б оптимально відповідала потребам та бажанням особистості...» тощо (*Про Забезпечення Організаційно-Правових Умов...*, 2005).

У Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який також дотичний до нашого дослідження, наголошується на дотриманні прав та інтересів дітей, що потерпають від різних видів

насильства (економічне, фізичне, сексуальне, психологічне тощо). У цьому документі визначено основні кроки практичної діяльності закладів освіти щодо забезпечення прав та інтересів постраждалої дитини: «Навчальні заклади та установи системи освіти під час здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству: 1) проводять з учасниками навчально-виховного процесу виховну роботу із запобігання та протидії домашньому насильству; 2) повідомляють не пізніше однієї доби службу в справах дітей, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України у разі виявлення фактів домашнього насильства стосовно дітей або отримання відповідних заяв чи повідомлень; 3) проводять інформаційно-просвітницькі заходи з учасниками навчально-виховного процесу з питань запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема й стосовно дітей та за участю дітей, приділяючи особливу увагу формуванню небайдужого ставлення учнів до постраждалих дітей, усвідомлення необхідності невідкладного інформування вчителів про випадки домашнього насильства, що стали їм відомі, повідомлення про такі випадки до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей; 4) організують роботу практичного психолога та/або соціального педагога з постраждалими дітьми...» (*Про Запобігання та Протидію Домашньому Насильству*, 2018). Як переконуємося, цим Законом визначено основні дії представників закладів освіти, якщо їм стане відомо про випадки скоєння домашнього насильства над дитиною.

Про захист прав дитини, її безпеку та добробут як про пріоритети державної політики йдеться в Щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року (*Захист Прав Дітей...*, 2020). Автори доповіді вказують на те, що саме сім'я є «найкращим середовищем гармонійного і безпечного розвитку та виховання дитини». У разі, якщо виникає загроза для дитини, її інтереси мають представляти державні органи. У цьому контексті наведемо такі статистичні дані: «У 2020 р. соціальними

послугами було охоплено понад 7 тис. сімей, у яких був ризик відібрання майже 15 тис. дітей. Із 1200 дітей, забраних із сімей, повернуто в біологічні сім'ї лише 188. Найбільш гостро постає питання забезпечення прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у сімейному оточенні. Щороку близько 10 тис. дітей набувають статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, на обліку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, перебуває 70 тис. дітей. Попри зменшення кількості таких дітей, їхня частка серед загальної чисельності дитячого населення не змінюється впродовж останніх років» (*Захист Прав Дітей...*, 2020, с. 4).

Також вартим уваги в контексті нашої роботи є і План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки, у якому вказано на необхідність дотримання Десяти принципів Глобального договору Організації Об'єднаних Націй (один із яких – захист прав людини) та необхідність забезпечення «формування компетентності фахівців у питаннях захисту прав і свобод людини, зокрема застосування міжнародних стандартів прав людини» (*План Дій з Реалізації...*, 2021).

Отже, як переконуємось, наявне широке поле для роботи з формування сімейних цінностей в учнів основної школи в межах правової системи, що склалася в нашому суспільстві на засадах історичних традицій.

Розмірковуючи про історичні традиції нашої держави, зауважимо, що проблема формування сімейних цінностей у дітей сягає своїм корінням ще доби Київської Русі, яка була однією з найбільших ранньофеодальних держав Європи того періоду. Тоді в сім'ях панував патріархальний устрій: головним авторитетом уважався батько, який підкорював собі і дружину, і дітей. Державна релігія – християнство, що було прийнято в 988 році, мала велике значення для розвитку сімейних цінностей (любов, виховання слухняних дітей, вірність у подружжі, турбота про немічних батьків тощо) і для системи сімейного виховання загалом. Так, Л. Пилявець (2010), аналізуючи

українську народну творчість, наголошує на тому, що взаємини між батьками і дітьми були ніжні та душевні.

Серед творів періоду Київської Русі, де порушуються різні аспекти виховання моральних цінностей, сімейного життя тощо, слід назвати такі, як: «Ізборник Святослава» 1076 р. (визначено світоглядні орієнтири, взірці поведінки для людини), «Бджола» (1186) – перекладний збірник висловів і маленьких оповідань про вчинки знаменитих людей з християнської та античної літератури, у якому наголошувалось на повазі до батьків, турботі про родину, зокрема, про її старших членів, підкреслювалось важливість прикладу самих батьків у вихованні дітей (*Антология Педагогической Мысли Древней Руси...*, 1985, с. 190–191), «Руська правда» 1280 р., де йшлося про підготовку дитини до майбутньої трудової діяльності, до сімейного життя (*Правда Руська*, 1935). Однією з найбільш визначних пам'яток цього періоду є «Повчання дітям Володимира Мономаха», у якому автор наголошує на таких цінностях, як допомога сиротам, заступництво за жінок, які втратили чоловіків (вдовиць), шанування людей старшого віку, привітність тощо, і радить у житті керуватися засадами християнської любові та моралі (*Антология Педагогической Мысли Древней Руси...*, 1985, с. 164–167).

Як твердить у своєму дослідженні «Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки» О. Ярошинська (2005), у цей історичний період традиції сімейного виховання зміцнювалися, формувалося уявлення про спільну відповідальність батька й матері за виховання дитини, про прищеплення дітям таких якостей, як слухняність, працьовитість тощо. Учена зауважує, що в творах видатних діячів Київської Русі, статутах братських шкіл, трактатах професорів Київської і Острозької академій «висвітлювались питання взаємовідносин між членами родини, виховання поваги і доброзичливості до старших та батьків тощо. Значний вплив на становлення поглядів щодо інституту батьківства мали ідеї християнства» (Ярошинська, 2005, с. 10).

Важливим історичним етапом у розвитку сімейних цінностей можна вважати Козацьку добу, коли відбувалося формування ідентичності вільного й вірного українця, ідеалом для якого був мужній, кмітливий і вправний козак – захисник рідної землі, що ототожнювався з образом батька (Грушевський, 1995; Кузь, 1995; Яворницький, 1990).

У XVII ст. значний вплив на розвиток особистості дитини та прищеплення їй сімейних цінностей мали праці європейських і українських мислителів, одним із яких був Я. А. Коменський. Видатний педагог у творі «Материнська школа» наголошував на важливості турботи про дитину, яка є «дорогоцінним даром Божим» і до якої батьки мають ставитися гуманно і з любов'ю (Коменський, 1947, с. 34–35).

На переконання видатного мислителя епохи Просвітництва Дж. Локка, запорукою добробуту дитини є її виховання в родині. Зразки поведінки дитина має наслідувати від своїх батьків, які, на думку філософа, мають створити такі умови, завдяки яким дитина могла б вибрати соціально бажані способи поведінки (Локк, 1988, с. 408–415).

Великий вплив на розвиток сімейних цінностей у дитини мали праці філософа-просвітника і письменника Ж.-Ж. Руссо, який у книзі «Еміль, або Про виховання» (Руссо, 1981) визначив основний педагогічний принцип виховання – природовідповідність. На його переконання, вільне та природне виховання має бути важливою справою і матері, і батька; водночас мати повинна бути доброю до дитини, пестити її...». Мислитель також вказував на те, що «... дволике виховання у різних вчителів завжди спричиняє внутрішні протиріччя» (Руссо, 1981, с. 26).

Ідеї щодо виховання сімейних цінностей, висловлені європейськими вченими, перегукуються з думками українського філософа і письменника Г. Сковороди. Мислитель уважав, що саме батькам належить найважливіша роль у вихованні дитини, яка має стати шляхетною (благородною) людиною, наділеною моральними якостями. Добра дитина, як твердив письменник, завжди наслідує своїх батьків і дарує їм душевний спокій (Сковорода, 2011,

с. 573). Тих батьків, які не виховують дітей, філософ називав «напівбатьком» і «напівматір'ю» (Сковорода, 1973, с. 510–511).

На гармонійному вихованні дитини наголошував видатний швейцарський педагог XVIII – початку XIX ст. Й. Песталоцці, який твердив, що виховна робота має поєднувати в собі три напрями – фізичне виховання, моральне виховання й розумове виховання. Якщо приділяти недостатньо уваги кожному з напрямів, то в майбутньому на дитину чекатимуть труднощі під час спілкування з оточенням, і важко буде самій досягнути добробуту. На переконання педагога, саме батьки мають опікуватися фізичним і трудовим вихованням дитини, прищеплювати їй моральні цінності (Песталоцці, 1981, с. 200–203).

Подібні думки щодо виховання дитини в сім'ї, прищеплення їй сімейних цінностей висловлював і український педагог першої половини XIX ст. О. Духнович. На його переконання, батьки мають приділяти увагу формуванню у дитини любові до Бога, любові до ближнього, розвитку її розуму, гарних звичок, волі, працьовитості та сердечності. О. Духнович твердив, що батьки мають демонструвати дітям приклади гарних вчинків, а в тому разі, коли дитина погано навчається, її слід покарати спокійно, без гніву (Духнович, 1857, с. 4–17). Педагог звертав увагу на те, що в галузі виховання необхідно створити таку систему, за допомогою якої можна було б виховати нове покоління людей, відданих ідеалам служіння народу й здатних вивести його на рівень цивілізованих націй, позбувшись культурної відсталості тощо.

Відомий педагог XIX ст. К. Ушинський розглядав виховний процес з погляду педагогічної антропології. Він наголошував на важливості розвитку педагогічної науки і практичної підготовки вчителів, які мають знати дитину, її почуття й оточення, у якому вона виховується: «Не можемо ми назвати педагогом того, – писав Ушинський, – хто вивчив тільки декілька підручників з педагогіки та керується у своїй виховній діяльності правилами та настановами, вміщеними в цих «педагогіках», не вивчив тих явищ природи і душі людської, на котрих... засновані ці правила та

настанови» (Ушинский, 1950, с. 8). Коло антропологічних наук, на думку педагога, мають формувати, окрім власне виховання (педагогіки), також анатомія, фізіологія, патологія людини, географія, що вивчає людину як мешканця Земної кулі, психологія, логіка, філологія, а ще – статистика, політекономія, історія у їх найширшому розумінні тощо.

Отже, такий широкий спектр наук, на переконання вченого, має бути спрямований на покращення виховання. К. Ушинський обстоював думку про те, що людина складається не лише з мертвої матерії, а й із вищого начала. Це вище начало оживотворяє цю матерію, що складається з тіла, душі та духу. «Душа людини, – писав К. Ушинський, – божественна за своєю природою, вона належить вічності... Звертаючись до душі людської, ми знаходимо в ній ті закони, котрі заклав Творець у все Своє творіння, тільки знаходимо їх у живій нерукотворній формі живого духу, безсмертній уже і тому, що вона становить один із ним зміст» (Ушинский, 1950, с. 65).

Погляди на сімейні цінності починають суттєво змінюватися, починаючи з ХХ ст. Після революційних подій підґрунтям для процесу формування людини в українському суспільстві стає ідея комуністичного виховання. Сім'я за такого виховання розумілася як первинний осередок комуністичного суспільства, і такі цінності, як справедливість, доброта, чесність, дитині мали прищеплювати батьки. Для нашого дослідження цінними є виховні положення в роботах А. Макаренка, який уважав дітей «головною радістю життя» (Макаренко, 1984, с. 23–24). Педагог підкреслював, що батьки мають свідомо виконувати свої обов'язки перед суспільством, що є однією з умов досягнення успіху у вихованні дитини (Макаренко, 1984, с. 16). Атмосфера «творчого оптимізму», авторитет батьків, любов, готовність слухати та допомогти становлять основу сімейного виховання (Макаренко, 1984, с. 16–17). Педагог схарактеризував три типи авторитету батьків (громадянський, авторитет знання, авторитет допомоги) і акцентував на тому, що шкідливим для батьківського авторитету є дотримання відстані у спілкуванні з дитиною, педантизм і пихатість,

резонерство, надлишковість любові та доброти, що виражається через поступливість, підкуп замість виявів уваги тощо (Макаренко, 1984, с. 120–122).

Поступово погляди на сімейні цінності зазнавали змін: у центрі уваги опинилися взаємини в сім'ї, проблема просвіти батьків щодо їхньої ролі у вихованні дітей. Так, у відомій книзі І. Каїрова «Педагогіка» (1956) розглядалися такі цінності, як рівноправність чоловіка й жінки, відповідальність за виховання. Учений акцентував на піклуванні батьків про здоров'я дитини, на відповідальному ставленні до обов'язків, формуванні моральності (Каиров, 1956, с. 426–432).

Велику увагу проблемам виховання приділяв і видатний український педагог В. Сухомлинський. Як прихильник взаємодії школи і сім'ї, він підкреслював значення впливу батьків на дитину. Такі риси, як чуйність, сердечна прицільність, співчутливість, розуміння мотивів вчинків, на думку педагога, мають бути сформовані завдяки батькам. Водночас він вказував на неприпустимість вияву байдужості з боку батьків, що підштовхує дитину до скоєння жорстоких вчинків (Сухомлинський, 1986). У контексті нашого дослідження вагоме значення має книга В. Сухомлинського «Батьківська педагогіка» (1978), у якій йдеться про такі цінності, як материнський і батьківський обов'язок, відповідальність і моральність, любов, цінності моралі у сім'ї.

Додамо, що в радянському суспільстві сімейне життя за допомогою пропаганди набувало викривленої ідеалізації, адже життєві світи сприймалися по-іншому. Образ ідеального сімейного життя, як твердить Ю. Тищенко (2017), ґрунтувався на комуністичних моральних цінностях.

Новий етап у розвитку сімейних цінностей розпочався зі здобуттям Україною державної незалежності. З'явилися нові підходи до понять «сім'я», «сімейне виховання», «сімейні цінності»; дитину почали розглядати не як об'єкт, а як суб'єкта виховання, дослухатися до її думки, урахувати її інтереси, визнавати право на власні рішення тощо. Сімейне виховання було

визначено як «одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані педагогічні дії батьків із повсякденним впливом сімейного побуту» (Гончаренко, 1997, с. 306).

Отже, як переконуємось, процес формування сімейних цінностей є доволі складним явищем, що увібрало в себе специфічні особливості традицій і культури українського народу, його вірувань тощо. Розвиток духовних сімейних цінностей пов'язаний із різними чинниками (психологічними, політичними, соціально-економічними), із формуванням українського менталітету, ідентичності, а також із нормами моралі. У контексті сказаного привертає увагу дослідження Г. Разумцевої «Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект» (2004), у якому йдеться про регулювання міжлюдських відносин, розглядаються різні практики спілкування в розрізі морально-етичних цінностей українського народу. З позицій аксіологічного підходу авторка розглядає український менталітет, який з давніх-давен впливає на сімейні цінності. Зважаючи на мораль українців, учена зауважує, що їм «притаманна специфічна система шлюбно-сімейних цінностей, яка має стабільну ієрархію: мати-батько; брат-сестра; сусіди (рід)» (Разумцева, 2004, с. 14). Дослідниця підкреслює значення народної віри в життєвому світі українців, що сприяла розвитку кодексу «народної етики», у структурі якого можна виділити декілька частин. Так, першою з них є телурична частина, у якій йдеться про засади природовідповідності, засуджуються «гріхи проти “матері-землі” і законів роду» (Разумцева, 2004, с. 8). Друга частина є ритуальною і пов'язана з необхідністю представників народу дотримуватися певних норм в обрядах. Третя частина кодексу – каритативна, у якій розкриваються християнські заповіді любові. Розглядаючи народну моральну культуру, Г. Разумцева (2004) застосовує ціннісний підхід, у межах якого особливої значущості набуває визначення народної моралі як «системи цінностей та імперативів, що орієнтують етнос на духовно-піднесений ідеал людського єднання, який втілюється в примиренності, солідарності і

братерській (милосердній) любові, а також як сукупності традиційно закріплених моральних норм, встановлених суспільством (народом), що забезпечуються силою впливу суспільної думки, здійснюючи ціннісну орієнтацію поведінки через дихотомію “добра” і “зла”» (с. 11).

Підкреслимо, що сьогодні процес формування сімейних цінностей і пов’язаних із ними таких понять, як «цінності», «сім’я», «родина», перебуває в полі зору не лише педагогів, а й філософів, психологів, соціологів, культурологів тощо. Для подальшої роботи з цими поняттями необхідно розкрити їх сутність із погляду різних наук.

Так, зокрема, у філософії та соціології права поняття «цінності» тлумачиться як «матеріальні та духовні реалії, що дають змогу людям задовольняти їхні бажання, потреби, інтереси, сподівання і змушують докладати зусиль для їх досягнення, творення, збереження і примноження» (Бачинин, 2006, с. 1007). Цінності поділяються на «абсолютні», що не змінюються, і «відносні», «цінності-цілі» і «цінності-засоби», «цінності-сенси» і «цінності-норми» тощо. Для нашого дослідження важливими є «цінності життя», до яких належать любов, дружба, спілкування, сім’я, турбота про нащадків. Отже, можна дійти висновку, що сама сім’я є цінністю життя.

На думку автора «Енциклопедії філософії та соціології права» В. Бачиніна, сім’я є «одним із найдавніших соціальних інститутів, що передбачає шлюбний союз між чоловіком і жінкою, кровну спорідненість між батьками і дітьми, їхні певні права та взаємні обов’язки один щодо одного. Сім’я виконує функції вітального, соціального і духовного відтворення цінностей життя, цивілізації і культури» (Бачинин, 2006, с. 782).

На відміну від поняття «сім’я», поняття «родина» є більш широким, оскільки воно позначає «групу людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім’я» (*Словник Української Мови*, 2020). Аналіз досліджень свідчить про те, що іноді поняття «родина» і «сім’я» ототожнюють, так само, як і поняття «родинне

виховання» та «сімейне виховання», проте ми маємо наголосити на їх відмінності.

Так, про родинне виховання йдеться в дослідженні І. Дорожко (2013), яка з позицій системності, комплексності розглядає комунікативні практики, що мають вагомий потенціал у вихованні особистості.

Ціннісні орієнтації української родини стали об'єктом вивчення Н. Муляр (2009), яка наголошує на тому, що головна роль батьків у вихованні дитини полягає у прищепленні їй таких цінностей, як шанобливе ставлення до батьків, шляхетність у відносинах із людьми старшого покоління. Авторка переконана, що від традицій життя, що склалися в родині, дотримання правил, особистого прикладу поведінки залежить успішність сімейного виховання. Важливим у цьому контексті є і дослідження Т. Яценко (2003), проведене з учнями 5-8 класів щодо усвідомлення ними значення родинного виховання в житті українців. Дослідниця, зокрема, наводить такі дані: «Значна більшість респондентів (82,3%) акцентувала на пріоритетній ролі родини у вихованні, формуванні характеру людини, її особистісних рис. Водночас аналіз одержаної інформації засвідчив низький рівень учнівських знань про українські родинні виховні традиції та наявність різних підходів до розуміння їх сутності. Діти (54,4%) називали побутові традиції, які найчастіше доводиться спостерігати в житті: родильні й весільні звичаї та обряди, релігійні престольні, храмові свята. У результаті анкетування було помічено поверхове розуміння учнями (60,2%) сутності традицій духовно-морального виховання дітей у сім'ї; у системі його цінностей підлітки найчастіше відзначали любов і повагу до батьків. Лише незначна група опитаних (17,5%) виокремила трудові та естетичні виховні традиції» (Яценко, 2003, с. 10–11). Учена також вказує на те, що багато учнів виявляють «глибокий інтерес до історій і переказів про власний родовід і позитивно емоційно сприймає їх (87,7%)» (*Там само*), а це, на нашу думку, є дуже позитивним моментом у формуванні сімейних цінностей учнів основної школи.

Проблеми культури в сім'ї, спілкування між членами родини, подолання конфліктних ситуацій висвітлюють Т. Гриценко, С. Гриценко, Т. Іщенко, Г. Бикова, та Г. Ковалишин у роботі «Сімейно-побутова культура та домашня економіка» (2014). Автори звертають увагу не лише на проблему психологічного комфорту життя людини в сім'ї, а й на питання утримання будинку, ведення домашнього господарства, особливості економії і планування бюджету сім'ї. Акцентують вони також і на національних особливостях набуття людиною ідентичності в Україні, а також на необхідності розв'язання багатьох проблем (соціально-біологічних, господарсько-економічних тощо).

Вивчаючи питання виховання і соціалізації підлітків у родинно-шкільному просторі, дослідниця Л. Назаренко (2005) дійшла висновку, що «у практиці роботи шкіл застосовуються загальноприйняті прийоми підвищення педагогічної культури батьків, що нерідко носять заорганізований, формальний характер, учителі не враховують особливості різних груп сімей та якісні відмінності між ними, не мають чітко визначеного спрямування на виховання дитини, не спонукають батьків до демократизації стосунків сім'ї та школи» (с. 3). На нашу думку, питання формування сімейних цінностей в учнів основної школи залишається одним із головних у системі виховної роботи, оскільки якщо випускники шкіл не сформують життєві компетентності, не засвоять традиційні українські сімейні цінності, то їм буде складно адаптуватися до сучасних умов життя, адже гонитва за матеріальними ресурсами, обмеженість комунікацій, як доводять дослідження, призводять до асоціальної поведінки, що загострює проблему взаємодії учнів як у власній сім'ї, так і в майбутніх подружніх стосунках.

Автори монографії «Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах» Л. Гончар, Т. Кравченко, І. Мачуська, К. Павицька, та А. Хижняк (2016) вказують на важливість таких цінностей, як спілкування та взаєморозуміння в сім'ї. Ці сімейні цінності, на нашу думку, необхідно формувати в учнів основної школи через вивчення

різноманітних комунікативних практик, практик діалогової взаємодії, знаходження компромісу та досягнення консенсусу, що сприяє створенню доброзичливої атмосфери та позитивним змінам у стосунках.

Важливими в аспекті нашого дослідження є науково-педагогічні підходи до розв'язання проблеми формування сімейних духовно-моральних цінностей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Так, у роботі Є. Скріннік (2016) виділено такі підходи до окресленої проблеми, як аксіологічний, особистісний, культурологічний, фамілогічний, традицієзнавчий. На нашу думку, одним із важливих підходів слід вважати аксіологічний, що дає змогу розглядати зміст і структуру процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи насамперед як сферу взаємовідносин та суб'єкт-суб'єктних ставлень, де виховний процес об'єднує вчителя, батьків, учнів єдиним ціннісним ставленням до життєвого світу. Водночас самі цінності виступають як набуті учнями духовно-моральні ідеали й орієнтири поведінки.

На іншому підході – системному – наголошено в дослідженні А. Денисенко (2003), у якому порушується питання підготовки молоді до подружнього життя. Сімейні цінності, орієнтація на позитивні відносини в сім'ї характеризують психологічну готовність молоді до подружніх взаємин. Крім того, цьому сприяють і такі чинники, як «чинні основні морально-етичні, культурологічні стереотипи й цінності подружніх взаємовідносин», «індивідуальні особливості старших підлітків і юнацтва, а також їхнє ставлення до шлюбу», «можливість використання системи в навчально-виховному процесі» (Денисенко, 2003, с. 12).

Система дитячо-батьківських стосунків також привертає увагу дослідників, які, зокрема, наголошують на необхідності спілкування в цій системі та подолання конфліктів, що виникають у ній. Так, наприклад, в аспекті цієї проблеми Д. Іванов (2005) виділяє основні причини конфліктів між батьками та дітьми: «Пережиті батьками конфлікти, епіфеноменом яких є проблема стосунків з дитиною, за характером конфліктогенних факторів,

що лежать в її основі, можна поділити на дві групи: а) конфлікти, пов'язані з переживанням нереалізованих аспектів особистого життя; б) конфлікти, пов'язані з дезорганізацією стосунків у сфері подружньої взаємодії. Водночас обидві категорії конфліктів, створюючи специфічні фонові умови, впливають на процес індивідуалізації дитячої психіки» (с. 17–18).

Важливим в аспекті нашої роботи є і питання соціалізації особистості в родині, яке розкрито в дослідженні Л. Чумак. Учена наголошує на тому, що в щасливій сім'ї має бути забезпечено відчуття ідентифікації особистості, її належності до певної групи, реалізовано потребу людських взаємозв'язків, значущості людини для інших, її самоствердження, надано можливість відчутти власну неповторність і унікальність, взаємне тепло, засвоїти позитивні зразки поведінки для наслідування. Л. Чумак (2010) підкреслює необхідність відродження української родинної педагогіки, яка зміцнить національну систему освіти і «забезпечить формування у нових поколінь національної гідності, почуття поваги до інших народів, сприятиме прилученню дітей та молоді до світової культури, поставить надійний заслон бездуховності» (с. 106).

Потенціал родинних традицій для запобігання конфліктам у сім'ї пропонує використовувати А. Галичанська (2011), яка так схарактеризувала поняття «сімейний конфлікт» і «міжпоколінний сімейний конфлікт»: «...якщо сімейний конфлікт – це наявність суперечностей у взаємодії членів сім'ї в межах функціонування цієї системи, то міжпоколінний сімейний конфлікт – це різновид сімейного конфлікту, під час якого загострюються суперечності, зростає неузгодженість взаємодії між поколіннями, що спричиняє підвищення рівня конфліктності й зниження рівня їх толерантності» (с. 8). Сімейні звичаї, на думку дослідниці, реалізуються через проходження естафетної трансляції знань та уявлень у практиках спілкування, що відбуваються повсякденно. Цінним для нашого дослідження є розроблена А. Галичанською типологія сімей, які різняться за змістом орієнтації на родинну традицію («Стабільно-традиційна сім'я», «Модерно-

гнучка сім'я», «Ригідна псевдотрадиційна сім'я», «Сучасна плинна сім'я»). У сім'ї першого типу, як уважає вчена, цінуються згуртованість, авторитетність старших людей, компромісні тактики під час конфліктів тощо. Для сім'ї другого типу згуртованість не така значуща, а на перший план виходить гнучкість, співробітництво, узгодженість системи норм. У сім'ях третього типу труднощі пов'язані з системними травмами, що наявні в сімейних історіях. Старше покоління у таких сім'ях має нереалізовані потреби, а сімейні правила «носять прихований патологізований характер» (Галичанська, 2011, с. 15). У четвертому типі домінують такі цінності, як «матеріальні блага та високий соціальний статус». Найбільш характерними для сімей такого типу є «брак згуртованості та наявність комунікативних бар'єрів» (Галичанська, 2011, с. 15).

Вивченню емоційності підлітків та визначенню її зв'язку зі стилями сімейного виховання присвячено дослідження І. Кошлань (2005), у якому під стилем сімейного виховання розуміється «багатомірне утворення, яке включає ставлення батьків до дитини та переживання цього ставлення (емоційний компонент), особливості сприйняття та розуміння характеру дитини (когнітивний компонент), поведінкові стереотипи, які практикуються щодо дитини (поведінковий компонент)» (с. 15).

Не менш важливим у контексті нашого дослідження є і пошук ефективних шляхів сімейного виховання. Цій проблемі, зокрема, приділяє увагу О. Артюшенко, розв'язуючи її на основі гуманістичного підходу. На думку дослідниці, «батьки не повинні забувати, що найцінніше – це духовний зв'язок з дітьми, який з'явиться в тому родинному середовищі, де пануватимуть любов і злагода, зберігатимуться національні традиції, де батьки завжди знаходитимуть час для задушевних бесід з дітьми. Тільки в родині дитина навчиться і виплекає в своєму серці такі чесноти, як пошана до старших, щирість, милосердя, працьовитість, щирість, любов до свого роду і народу. Дитина з самого початку бере з родини ті цінності, які там закладені. З ними вона і піде у світ» (Артюшенко, 2011, с. 123).

Учені застосовують різні підходи до вивчення проблем сім'ї. Так, завдяки культурологічному підходу, К. Гайдукевич з'ясувала, що вивчення соціокультурної функції сім'ї фактично розпочалося ще наприкінці XIX ст. У цьому контексті вчена наголошує на культурних цінностях, які виявляють «позитивний або негативний зміст явищ та об'єктів дійсності, окреслюють межі добра і зла, прекрасного і потворного, ідеального і негідного та визначають відповідність вчинків людей потребам суспільства» (Гайдукевич, 2011, с. 6–7). Саме поняття цінності дослідниця розглядає з позиції аксіологічного підходу й доводить, що воно «конкретизує соціально-історичне значення явищ культури для суспільства й людини та становить важливий фактор соціальної регуляції поведінки особи». К. Гайдукевич (2011) у своєму дослідженні виокремила також ознаки сучасної української сім'ї, у якій жінці-матері належить провідна роль у процесі виховання: «орієнтація на особистісні, а не на статусні характеристики індивідів у шлюбно-сімейних зв'язках; зростання ролі права, що регулює стосунки чоловіка, жінки, батьків та дітей; посилення ролі дозвілля в сімейному бутті; сприйняття сімейного середовища як “психологічного притулку” людини, а не тільки як умови формування особистості» (с. 7). Дослідниця також звертає увагу на «сімейні духовні цінності», розглядаючи їх як «позитивно значущі для родини явища і предмети дійсності з погляду їх відповідності потребам сім'ї, здатності забезпечити її цілісність, а також тривалість і міцність сімейних стосунків» (Гайдукевич, 2011, с. 8).

Еволюції сімейних цінностей присвячено дослідження М. Петрус (2011), яка наголошує на тому, що нині з боку родини втрачено монополію на передачу досвіду реальних взаємин між жінкою і чоловіком майбутнім поколінням, а самі цінності змінилися: «не мають широкої реалізації такі споконвічні цінності сімейного виховання, як любов до ближнього, милосердя, самопожертва, доброта, чуйність, порядність, уміння співчувати та інші. Натомість превалюють прагматичність, кар'єризм, меркантильність, хитрість, крутість, бажання наживи» (с. 13). Вчена зосереджує в роботі

увагу на меті та завданнях сімейного виховання, що залежать від рівня культури та педагогічного кругозору батьків; виділяє загальні та специфічні принципи сімейного виховання (народність, природовідповідність, культуровідповідність, полікультурність, безперервність, єдність вимог до дитини з боку школи і родини, розумна вимогливість, опора на позитивні якості дитини, виховання працелюбності тощо), а також окреслює напрями виховання в сім'ї (релігійне, фізичне, трудове, моральне, естетичне). Також дослідниця розмежовує методи («приклад та авторитет батьків, порада і попередження, наказ і заборона, заохочення і покарання, гра») і форми («свята родинного, церковного та державного календарів») сімейного виховання. Серед засобів цього виховання М. Петрус (2011) називає «слово, працю, домашній побут, молитву, книгу (підручник), природу, фольклор, народні звичаї, традиції, обряди тощо» (с. 15).

Значення освітньо-виховного та естетичного потенціалу української народної педагогіки у вихованні особистості розкрито в дисертації Н. Сірант (2019), яка зауважує, що «кожна форма української народно-педагогічної культури (пісня, казка, обряд, ритуал та ін.) – це особливий мікрокосмос, вивчення якого сприяє успішному виконанню актуальних завдань виховання молодого покоління» (с. 154). На переконання дослідниці, сьогодні спостерігається тенденція до «засилля інших культур, нівелювання національних цінностей, вияви космополітичних настроїв у суспільстві», і саме народна педагогіка має великий потенціал для протистояння таким трансформаціям. На переконання вченої, використовуючи потенціал народної педагогіки, можна «навчити дитину розмежовувати справжні й уявні цінності» (Сірант, 2019, с. 154). Важливими для нашої роботи є думки дослідниці про те, що молодь слід занурювати в близькі для них «побутово-соціальні відносини та світ прекрасного», розкривати перед ними складні людські взаємини, де неминучим є «зіткнення добра і зла, правди і кривди, любові й ненависті, потворного та прекрасного» (Сірант, 2019, с. 156).

Про необхідність проведення роботи з налагодження позитивних стосунків у сім'ях наголошено в роботі Л. Федорової. Дослідниця порушує питання, пов'язані з опікунською сім'єю, і зазначає, що саме бездоглядність дитини, відсутність контролю з боку батьків за її поведінкою, навчанням, стають причинами педагогічної занедбаності та важковиховуваності: «Відсутність позитивного зразка стосунків “батько-мати”, “батько-дитина”, “мати-дитина” призводить до порушення соціалізації дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування» (Федорова, 2013, с 4). Не менш важливою є і проблема розвитку особистості підлітка в однодітних сім'ях, на якій акцентовано в дослідженні В. Капелюка. Учений підкреслює феноменологічний характер сім'ї, називає її інститутом соціального виховання з тривалим історичним шляхом: «Зміни в суспільному житті сприяли створенню функцій сім'ї щодо особистості та суспільства. Однак сім'я і сьогодні залишається одним із найважливіших соціальних інститутів, провідною функцією якого є виховання молодого покоління, передача дітям суспільно-історичного досвіду людства, підготовка їх до свідомого дорослого життя» (Капелюк, 2007, с. 8). Дослідник виділяє ряд умов, які сприяють розвитку підлітків, підвищують ефективність взаємодії сім'ї і батьків, а саме: «добровільність участі батьків в оволодінні педагогічною освітою; запрошення батьків до співробітництва; дотримання позиції рівноправності; визнання важливості батьків у співпраці; вияв з боку вчителя щирої зацікавленості долею дитини; розмаїття форм співпраці; створення груп підтримки; організація взаємозв'язку батьків з однодітних сімей тощо» (Капелюк, 2007, с. 18).

Значення виховання духовності підлітків у взаємодії сім'ї і школи висвітлено в роботі К. Журби (1998), яка звернула увагу на дезорієнтованість українських сімей, підміну духовних ідеалів, що згубно впливає на сучасну молодь: «Для сучасної української сім'ї, як і для суспільства в цілому, характерна певна ціннісна дезорієнтація, коли духовні цінності та ідеали підмінюються тимчасовими прагненнями, духовні устремління – волею і

бажанням досягти успіху за будь-яку ціну. Це негативно позначається на духовному здоров'ї молоді, що виявляється в депресіях, неврозах, суїцидах» (с. 4). Дослідниця підкреслює, що від ставлення родини до цінностей, зокрема духовних, залежить успішність виховної роботи з боку педагога. У контексті нашої роботи привертають увагу розроблена К. Журбою типологія сімей («егоїстичний, атрибутивно-споживацький, замкнутий, експериментальний, доміантний, гармонійний типи сімей») і думки про те, що сьогодні виховна практика опинилася в кризовому стані: «сучасна українська сім'я часто неспроможна цілком використати власний виховний потенціал унаслідок втрати традиційної культури та низького рівня педагогічної наукової культури, незнання природи і змісту духовного світу людини та власних дітей, недостатнього співробітництва зі школою» (Журба, 1998, с. 7–8). Причини цього вчена вбачає в недостатній компетентності як учителів, так і батьків з питань виховання; у недостатній теоретичній розробленості проблеми та її методичного забезпечення; у слабкій організаційній системі, яка не сприяє покращенню процесу ознайомлення учнів з духовними цінностями нашого народу тощо.

Погоджуючись із позицією К. Журби, вважаємо, що важливим засобом розв'язання проблеми формування сімейних цінностей в учнів основної школи є самовиховання вчителя, який повинен уміти привернути увагу і учнів, і їхніх батьків до думки про необхідність самопізнання, самовдосконалення, відповідальності в процесі створення як духовних, так і матеріальних сімейних цінностей. На наше переконання, сформувати сімейні цінності неможливо штучним, насильницьким способом, а ось мотивувати до пізнання сімейних цінностей можна особистим прикладом. Підкреслимо, що праця вчителя в цьому напрямі може бути марною, якщо в нього самого не сформовано уявлення про духовні та матеріальні сімейні цінності. Отже, компетентність учителя у справі формування сімейних цінностей учнів основної школи є запорукою справжнього виховання. Допомогу вчителя

юнацтву, озброєння його цілісною системою знань про сімейні цінності ми вважаємо виваженою і доцільною.

Велике значення в процесі розвитку професійної компетентності, пов'язаної з формуванням сімейних цінностей в учнів основної школи, має філософська, психологічна й педагогічна література, що є результатом осмислення вченими проблем сімейного життя і служить поштовхом для рефлексії. Учитель має формувати сімейні цінності не тільки завдяки відповідній педагогічній освіті, а й постійному самовдосконаленню. Його джерелом виступають процеси інтелектуалізації, поглиблення емоційного інтелекту, розвиток педагогічних умінь та навичок, свідоме ставлення до педагогічної діяльності, поступове формування якісного ведення діалогу з батьками, що виховують молодь тощо.

Вартими уваги, на нашу думку, є три підходи до проблеми цінностей сімейного життя, виділені Л. Канішевською: «У рамках першого ця проблема вивчається як частина ієрархії цінностей у контексті аналізу динаміки ціннісних світів сімей і розглядається в структурі суспільної свідомості (С. Дармодехін, В. Добриніна, Т. Кухтевич, Н. Лапін, Н. Марковська). Другий підхід пов'язаний із дослідженням цінностей сімейного життя як структурних спонукальних компонентів поведінки людини. Відповідно до нього, цінності сімейного життя обумовлюють суб'єктивні дії, що, врешті-решт, детермінує соціальні зміни (Г. Воронін, А. Здравомислов, О. Краєва, І. Суріна). Представники третього підходу (В. Лісовський, М. Мацковський, В. Сисенко) розглядають сім'ю як універсальну цінність, декларують її особливий статус та ціннісне ставлення до неї» (Канішевська, 2014, с. 297).

Базовим у нашому дослідженні є поняття «цінності сімейного життя», під якими Л. Канішевська (2014) розуміє «світоглядні уявлення та моральні настановлення, які засновані на традиційному розумінні інституту сім'ї, відносин людей в сім'ї, відповідальної шлюбної та сімейної поведінки індивіда, що забезпечують культурне та демографічне відтворення українського суспільства» (с. 298). Дослідниця наголошує на соціальній

природі цінностей сімейного життя, але форми оволодіння ними, на її думку, є індивідуальними, адже такі цінності «виконують функцію регуляторів поведінки, охоплюють усі сторони людського буття» (Канішевська, 2014, с. 298). Ми погоджуємося з поглядами Л. Канішевської і можемо твердити в цьому контексті, що сформованість сімейних цінностей в учнів основної школи є базовою основою для подальшої підготовки їх до сімейного життя.

На наше переконання, цінності (як матеріальні, так і духовні) мають бути гармонійно представлені в процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи, що має свій зміст і структуру.

1.2. Зміст і структура процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи

Теоретичне осмислення процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи передбачає розкриття його змісту і структурних компонентів.

Сімейні цінності, які формуються у дітей і підлітків, надалі визначають стратегію життя особистості. Одним зі сприятливих періодів для формування сімейних цінностей є підлітковий вік. Важливо передати учням знання про сімейні цінності, зацікавити їх створенням гармонійних стосунків у сім'ї.

Не завжди підліток може розібратися, які цінності є справжніми, а які – помилковими. У засобах масової інформації часто пропагують вільні стосунки без створення сім'ї, відбувається підміна сімейних цінностей, що порушує процес соціалізації, ідентичності підлітка як члена сім'ї. Щоб розв'язати цю проблему, необхідно знайти відповіді на такі запитання:

Що ж мають знати учні основної школи для того, щоб бути активними в пізнанні сімейних цінностей нашого суспільства?

Із чим мають бути обізнані підлітки, щоб правильно орієнтуватися у світі цінностей сімейного життя?

Як зробити ефективним процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи?

Якими мають бути принципи, форми та методи для того, щоб процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи був ефективним?

Яку роль відіграють сімейні цінності в житті учнів підліткового віку?

Аналіз наукових джерел, присвячених питанням формування сімейних цінностей учнівської молоді свідчить про те, що цей процес є складним психолого-педагогічним явищем, елементами якого виступають, з одного боку, пізнання учнем сім'ї в її духовних, матеріальних аспектах, а з іншого – пізнання власної ідентичності як члена сім'ї, власних взаємин з іншими членами сім'ї, власної поведінки в реальному життєвому світі та її вдосконалення.

Характерними рисами процесу пізнання учнем сім'ї в її духовних і матеріальних аспектах, на нашу думку, можуть бути:

– послідовність, де отримані знання, уявлення, накопичуючись і трансформуючись, виступають певним новоутворенням у розвитку позитивного ставлення до сімейних цінностей, розуміння типу власної сім'ї, стилю, що притаманний сімейному вихованню тощо;

– творчість і свобода, що розкриваються через вибір форм, методів і засобів формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Наголосимо на тому, що учні основної школи (5-9 класи) належать до категорії підліткового віку – від 10 до 16 років і, звичайно, кризи, що характерні для цього віку, обумовлені новим сприйняттям себе як представника в моделях сімейних відносин з певною статтю (чоловіча, жіноча) та виконання певних функцій у сім'ї.

Основна школа як найважливіший виховний інститут повинна взаємодіяти із сім'єю, у якій виховуються підлітки. Однак сучасні вчені вказують на кризу сім'ї та підкреслюють, що сім'я не виконує своїх функцій. Про зміни сімейних цінностей йдеться в роботах не лише українських, а й зарубіжних (П. Амато (Amato, 2001), Б. Хам (Ham, 2003), Дж. Мачкової,

В. Данкулінцової, Б. Філаковської, Г. Мадарасової, Дж. Дейка, С. Рейневельда (Maskova, 2019, с. 167) дослідників.

До сімейних криз, що заважають формуванню сімейних цінностей, на думку вчених, належать конфлікти між батьками, розпад шлюбу, надмірне вживання алкоголю, наркотичних речовин, що загрожують здоров'ю. Так, учені вказують на взаємозв'язок конкретних форм сімейної кризи з результатами розвитку підлітків: «Діти, які зазнали насильства з боку батьків, мають більш високі шанси ризикованої поведінки в підлітковому віці і більший ризик розвитку емоційних та поведінкових проблем. Розлучення або проживання в неповній сім'ї зумовлює зниження суб'єктивного добробуту, вищий рівень тривоги та депресії, більшу ймовірність емоційних та поведінкових проблем та більший ризик пияцтва та частого вживання наркотичних речовин. Вживання алкоголю та зловживання принаймні одним із батьків було причиною більшого ризику агресивної та злочинної поведінки та більшого зростання кількості випадків вживання алкоголю в підлітковому віці (Maskova et al., 2019, р. 167). Вчені також з'ясували, що сімейні кризи пов'язані зі зниженням самооцінки у підлітків (Ritter, Stewart, Bernet, Coe, & Brown, 2002; Matsuura, Hashimoto, & Toichi, 2009; Rangarajan, & Kelly, 2006), недостатнім розвитком соціальної компетентності (Hussong, Zucker, Wong, Fitzgerald, & Puttler, 2005), погіршенням досягнень в освітній діяльності (Amato, 2001; Jeynes, 2012; Ham, 2003) тощо.

Також вкажімо й на поширеність у дітей в Україні ВІЛ-інфекції. У Щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року зазначено: «Серйозною загрозою для здоров'я та життя дітей є поширеність ВІЛ-інфекції. Під медичний нагляд у 2019 р. взято 2 190 дітей віком до 17 років з уперше в житті встановленим діагнозом ВІЛ-інфекції (з урахуванням дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями, ВІЛ-статус яких остаточно не встановлено), що на 274 випадки менше, ніж у 2018 р.» (*Захист Прав Дітей...*, 2020, с. 20). Водночас автори документа вказують на

те, що на початок 2020 р. перебувала під медичним наглядом досить велика кількість ВІЛ-позитивних дітей до 18 років – 7 799 осіб (*Там само*).

Зазначеним кризовим явищам учені протиставляють теорію позитивного розвитку молоді, у якій розвиток розглядається як «процес підвищення компетентностей і підтримки здібностей та потенціалу кожної дитини, зокрема й дітей із найбільш вразливих верств населення» (Maskova et al., 2019, p. 167). Згідно з теорією позитивного розвитку молоді, це підвищення має бути зосереджено на оптимальному розвитку підлітків у таких п'яти сферах: компетентність, упевненість, зв'язки, характер, турбота (*Там само*). Отже, важливими у структурі роботи вчителя, пов'язаної з формуванням сімейних цінностей учнів основної школи, є саме ці сфери. Слід звернути увагу на: 1) компетентність учня у сфері родинних стосунків, тобто його обізнаність із сімейними цінностями; 2) самооцінку, його ставлення до себе як до члена сім'ї в структурі батьківсько-дитячих взаємин, щоб змоделювати образ майбутніх сімейних відносин, де учень буде вже займати позицію дорослої людини; 3) зв'язки з оточенням – як родинним, так і соціальним, у середовищі друзів; 4) основні характерні риси; 5) діяльнісний вияв турботи про іншу людину.

У процесі пізнання учнем власної ідентичності як члена сім'ї, власних взаємин з іншими членами сім'ї, власної поведінки в реальному життєвому світі та її вдосконалення у нього виробляються такі риси:

- стійкий інтерес, мотивація до розуміння власної ідентичності себе як члена сім'ї, виявлення власних рис поведінки, які заважають або допомагають розвиватися в гармонії духовного й матеріального аспектів функціонування сім'ї;

- чутливість учня до виявлення проблем у сім'ї, розуміння власної реакції на конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї під час спілкування;

- активність учня в побуті, намагання опанувати прийоми домогосподарської діяльності;

– продуктивність у розвитку вміння створювати позитивну атмосферу спілкування через вияви турботи про членів сім'ї тощо. Можна вважати, що такі характеристики є певним планом для досягнення результативності виховної роботи – високого рівня сформованості сімейних цінностей, на які мають бути орієнтовані учні основної школи не тільки освітньому процесі, а й у сім'ї.

Зауважимо, що навіть тоді, коли кожен учень основної школи буде мати перед собою мозаїку з сімейних цінностей, рівень сформованості їх у нього може значно підвищитися в тому разі, якщо він намагатиметься долати труднощі, що виникають у його сім'ї. Зрозуміло, що учень має бути обізнаним з ознаками успішної сім'ї, яка намагається бути і духовно багатою, і економічно незалежною. Також важливим механізмом у формуванні сімейних цінностей є самі взаємини між батьками й дітьми, їх гуманний характер. У цьому контексті доречним є зауваження Л. Гончар щодо необхідності розв'язання суперечностей у зазначеному процесі, виконання складних завдань, що постають перед сучасною сім'єю. Поняття «гуманні батьківсько-дитячі взаємини» вчена пояснює як «двосторонні динамічні суб'єкт-суб'єктні міжособистісні зв'язки, основою яких є синтез моральних знань, мотивів, почуттів, що зумовлює усвідомлене обопільне емоційно-ціннісне ставлення батьків і дітей та стійко виявляється в реальній поведінці» (Гончар, 2018, с. 39–40). Додамо також і думку Т. Алексеєнко (2003), яка концептуалізувала основи сімейного виховання в сучасному вимірі щодо значення гуманних взаємин у системі «батьки-діти». У таких взаєминах має панувати і взаєморозуміння, і визнання кожного члена сім'ї, і повага до кожного. Важливим, за висловом вченої, є урахування особистісних інтересів і справжня любов – «потреба та вміння піклуватися одне про одного, допомагати і приносити радість» (Алексеєнко, 2003, с. 81).

Отже, можемо виокремити характерні риси процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи: здатність знаходити різні варіанти для досягнення мети, високоморальна поведінка в сім'ї, уміння

допомогти членам сім'ї, піклуватися про них, уміння бачити перспективу своєї поведінки та поведінки інших членів сім'ї, уміння відмовитися від категоричності, образливих суджень про іншу людину – члена сім'ї, уміння орієнтуватися на батьківський авторитет та авторитет старших членів сім'ї. Також можна додати легкість у спілкуванні, здатність до вияву активності в домогосподарських справах, у побуті, турботливість.

Зауважимо, що здебільшого члени сім'ї, можливо, за певним незначним винятком, прагнуть стати більш розвиненими та культурними. Турботливість – це спільна робота тіла, душі, думки, почуттів і свідомості, емоцій і вольових вчинків. Турботливість формується у внутрішньому світі, її не можна організувати. Це така даність, яку в змозі змінити лише сама людина. З огляду на це, вплив учителя може відбуватися у двох напрямках – опосередковано й безпосередньо, цілеспрямовано. У разі використання можливостей впливу вчителя на внутрішній світ підлітка слід урахувати ряд суттєвих обставин, а саме: по-перше, усі спроби сформувати внутрішній світ підлітка без його участі, ззовні приречені на невдачу; по-друге, вплив вчителя через його емоційність, щирість, довірливість може бути успішним тоді, коли він відповідає духовним потребам особистості підлітка; по-третє, цілеспрямовані й конкретні завдання впливу на процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи повинні мати обмеження й будуватися на визначених орієнтирах, де загальна мета визначається ініціюванням, підживленням, стимулюванням прагнень, індивідуальних бажань особистості набути нове для себе в розрізі власного життя – як сучасного, так і майбутнього. Підліток має змогу сам вибрати: чи здобути знання за рахунок емоційного напруження, вольових зусиль для покращання своїх відносин у сім'ї або не здобути й залишити все так, як є.

У нашому дослідженні ми також зважаємо на біологічно-вольову теорію, поширену у вітчизняному сімейному законодавстві й пов'язану насамперед з офіційним встановленням батьківства і материнства. На думку К. Кириченко, сімейні відносини можна об'єднати в три групи: «генезисні»,

«адаптаційні», «шлюбні». Водночас в основі правовідносин між батьками та дітьми є тільки походження, кровний зв'язок, біологічна кривність, що затверджено у встановленому законом порядку, і саме тому такі відносини мають двоєдину біосоціальну природу» (Кириченко, 2007, с. 22). З огляду на це, учитель у закладах загальної середньої освіти, користуючись консультаціями соціального педагога, повинен мати інформацію про кожного учня (яка в нього сім'я, якими є міжсімейні зв'язки, хто саме безпосередньо має вплив на дитину і хто для неї є носієм сімейних цінностей, хто саме піклується про неї та виявляє турботу).

Серед традиційних сімейних цінностей можна виділити: 1) духовно-моральні (цінність материнства і батьківства, цінність дитинства в родині, цінність родинних зв'язків, цінність звичаїв і традицій, цінність домашньої праці, цінність мирного і спокійного життя в домі) та 2) матеріальні (цінність фінансової забезпеченості, цінність сімейного житла, цінність престижної професії, цінність високооплачуваної роботи, цінність наявності матеріального добробуту). З огляду на це, дуже важливо, як у родині сформовано ставлення до духовних і матеріальних цінностей, якими є сімейні традиції, що пов'язані з духовним світом членів сім'ї.

Для формування сімейних цінностей підлітка важливо знати, чи є в його сім'ї такі сімейні традиції, які зближують членів родини, чи наявна в сім'ї поведінка, яку називають культурною, моральною. Традиції можуть з'являтися в родині спонтанно, після чого вони вже можуть набувати цінності, яка передається з покоління в покоління (наприклад, збиратися разом усією сім'єю на сніданок / обід / вечерю, святкувати разом дні народження, визначні дати, початок нового року, Різдвяні свята та ін.).

Сьогодні Україна переживає новий період національного відродження, що виявляється в зростанні інтересу до історії різних народів, які проживають у нашій країні, до української культури, до культурних витоків нашого народу, до українського слова, пісні, традицій. Останні, на думку С. Семенюк (2020), «мають важливе соціальне значення, оскільки

акумулюють життєвий досвід людей, сприяють розвитку ціннісних орієнтацій молоді, регулюють життєдіяльність людей» (с. 198). Дослідниця звертає також увагу й на педагогічну сутність національних традицій, які слід використовувати у виховному процесі, доводить, що потенціал національних традицій полягає в залученні учнів «до високих моральних та духовних цінностей і надбань рідного народу, засвоєнні звичаїв, моральних норм, відтворенні всього найкращого, що було створено народом протягом віків» (Семенюк, 2020, с. 197). Зауважимо, що традиції родинного виховання склалися впродовж багатьох століть і «зміцнювалися в ході історичного розвитку людства. З давніх-давен українці розглядали сім'ю і рід як святиню, а виховання дітей – як святий обов'язок батьків: завдяки вихованню в родині народ продовжував себе в своїх дітях, генезував свій національний дух, характер, менталітет, традиційну родинно-побутову культуру» (Ковальова, Гавриш, & Рябко, 2017, с. 68).

Формування сімейних цінностей в учнів основної школи – це творчий процес, що характеризується активністю, динамічністю і залучає до себе всі зацікавлені сторони: самих членів сім'ї, учителів, психологів, соціальних педагогів і самих учнів. Базується цей процес на аксіологічному, системному та діяльнісному підходах.

Так, аксіологічний підхід як акумулятор духовних цінностей збагачує культуру людства, оскільки в його межах можлива гармонійна трансляція духовних і матеріальних цінностей (С. Вітвицька, 2015; І. Зязюн, 2011; А. Кампан (Campan, 2019); Е. Помиткін, 2005; І. Сопівник, 2015 та ін.). І філософи, і психологи, і педагоги як провідники ідей упровадження аксіологічного підходу в роботу з молоддю звертають увагу на те, що в центрі виховної роботи має бути учень з його інтересами, потребами, прагненнями, бажаннями тощо. І якщо учень є активним учасником такого процесу, то він краще засвоює знання, оскільки розуміє їх сутність і смисл. За аксіологічного підходу, як зауважує А. Кампан (Campan, 2019), педагогіка пропагує такі цінності: «освітній процес, орієнтований на учня; нарощування

знань; активізація учнів; експериментальне навчання» (с. 455).
Погоджуючись із думками вчених, акцентуємо на необхідності орієнтування вчителів у процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи на їхнє розуміння сутності поняття «сім'я як життєва цінність», його сенсу, а також на вміння підлітків активно засвоювати й накопичувати знання про духовні й матеріальні сімейні цінності тощо.

У контексті системного підходу (Андрущенко та ін., 2001; Блауберг, 1997; Кремень, Воронкова, Лузан, & Полуріз, 2002; Дж. О'Коннор, & І. Макдермотт, 2013; Гончаренко, 1997) можлива побудова цілісного, системного бачення виховної роботи з учнями, тобто визначення цілей, завдань, результатів формування сімейних цінностей. Використання цього підходу дає змогу також ураховувати під час дослідження і функції процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи (інформаційну, розвивальну, емоційно-мотиваційну, інтеграційну, корекційну, організаційну тощо).

Завдяки діяльнісному підходу в дослідженні розкриваються ті види діяльності, які є значущими для підлітка (Арендт, 2017; Арсентьева, 2001; Курсінка, 2016; Леонтьєв, 2004; Рубінштейн, 2002; Фрит, 2009 та ін.), оскільки, виходячи з теорії діяльності А. Леонтьєва, психічний розвиток особистості проходить через засвоєння індивідом тих знань і способів діяльності, того культурного досвіду, що накопичений людством (Леонтьєв, 2004).

Підкреслимо, що названі підходи дають змогу враховувати внутрішні та зовнішні чинники формування у підлітків сімейних цінностей.

Педагогічне значення цього процесу полягає в тому, що в ньому можна виділити перспективні напрями, цікаві форми, методи і прийоми, способи виховання.

З огляду на це, у структурі процесу виділяють чотири основні компоненти: цільовий, змістовий, організаційний, діагностично-результативний.

Цільовий компонент містить мету і завдання в розвитку позитивних установок щодо формування сімейних цінностей, а також принципи, на основі яких має здійснюватися цей процес з урахуванням аксіологічного, системного, діяльнісного підходів. Серед цих принципів ми виділяємо:

- принцип позитивної установки на формування духовних і матеріальних сімейних цінностей в учнів основної школи;
- принцип урахування історії сім'ї, її спрямованості в діяльності, наявних взаємин між членами сім'ї, у якій виховується учень основної школи;
- принцип послідовності та системності процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи;
- принцип індивідуальної підтримки підлітка, особливо в тому разі, якщо його сім'я переживає кризу.

Основною метою процесу формування сімейних цінностей (як духовних, так і матеріальних), є досягнення високого рівня їх сформованості в учнів основної школи.

У складі категорії «духовні сімейні цінності» виділимо поняття «дух» як основу категорії. «Дух» визначається як свідомість, мислення, психічні здібності людини, тобто те, що мотивує людину до діяльності, визначає її поведінку та є внутрішньою моральною силою. У «Великому тлумачному словнику СУМ» (2005) це поняття тлумачиться так: «у матеріалістичній філософії та психології – мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, вищий продукт її. В ідеалістичній філософії – нематеріальне начало, яке лежить в основі всіх речей і явищ та є первинним щодо матерії» (с. 332).

Поняття «дух» співвідноситься з поняттям «абсолют», яке трактується в ідеалістичній філософії як «вічна, незмінна, нескінченна першооснова Всесвіту», а також як «що-небудь самодостатнє, безвідносне, нічим не обумовлене» (*Великий Тлумачний Словник СУМ, 2005, с. 3*).

Поняття «духовний» пояснюється в лексикографічних джерелах як таке, що стосується сфери духу, розумової діяльності людини. Так, в «Універсальному словнику української мови» З. Куньч (2005) під «духом» розуміється «...психічний стан, загальне внутрішнє спрямування, свідомість». Одне із значень духу подано як «...надприродне, безтілесне створіння, яке нібито може втручатися в життя людей і природи. Святий Дух – за християнським віровченням, третя особа Святої Трійці. Злий дух – надприродна істота, що втілює в собі зло; сатана» (с. 243–244). Похідне поняття від «дух» – «духовний» пояснюється як «нематеріальний, пов'язаний з психічним життям, зі сферою ідей; той, що стосується релігії, церкви» (*Там само*, с. 244).

Протилежним поняттю «дух добра» є поняття «агел», «арідник» – злий дух (*Великий Тлумачний Словник СУМ*, 2005, с. 9; с. 39). До того ж злим духом, що руйнує шлюби, у словнику названий «асмодей» (*Там само*, с. 43). Інше навантаження має поняття «бездуховний», яке має такі значення: «1. Який характеризується бідністю духовного світу, низьким рівнем моральних, інтелектуальних потреб. 2. Не містить у собі, не виражає морального змісту» (*Великий Тлумачний Словник СУМ*, 2005, с. 67). Поняття «бездуховність» означає «бідність духовного світу, низький рівень моральних, інтелектуальних потреб, норм» (*Там само*, с. 67).

Термін «дух» і його похідні тлумачаться також і в педагогічних лексикографічних працях. Наприклад, у «Педагогічному словнику» (2001) за редакцією М. Ярмаченка «духовність» визначається як специфічно людська риса, що виявляється «у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» (с. 166).

В «Українському педагогічному словнику» за редакцією С. Гончаренка розмежовуються поняття «духовність» і «душевність». Перше пояснюється як «індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти “для інших”». Під духовністю переважно розуміють першу з цих

потреб, під душевністю – другу. Душевність характеризується добрим ставленням особи до людей, які її оточують, увагою, готовністю прийти на допомогу, розділити радість і горе. З категорією духовність співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна в тій мірі, у якій вона задумується над цими питаннями і прагне дістати на них відповіді. Втрата духовності рівнозначна втраті людяності. Формування духовних потреб особистості є найважливішим завданням виховання» (Гончаренко, 1997, с. 106).

Поняття «дух», «духовне виробництво», «духовний світ», як зазначав С. Черніков, активно використовується у філософії. Так під «духовним світом особистості» розуміється «система свідомо-психологічних рис, особливостей, яка в своїй цілісності виражає міру усвідомлення людиною сутності буття, свого місця і призначення у світі та виявляється в характері її ставлення до світу й до себе» (*Філософський Словник*, 1986, с. 156–157). У «Філософському словнику соціальних термінів» за редакцією В. Андрущенка (2005) натрапляємо на поняття «духовна культура», яке тлумачиться так: «Духовна культура – сукупність звичаїв, цінностей і норм, що регулюють життя людини – її ставлення до себе, до інших людей, до світу в цілому. Основні принципи духовної культури – здатність ставити себе на місце іншої людини; не бажати їй того, чого не бажаєш собі, бачити в ній самоціль, а не засіб для досягнення своїх потреб» (с. 627).

У філософських вченнях дух виступає у трьох вимірах: як поняття, як субстанція, як особистість. Так, у філософії раціоналізму дух має такі ознаки, як мислення, свідомість (Гегель, Декарт, Спіноза, Шеллінг), у філософії ірраціоналізму – воля, уява, почуття, інтуїція тощо (Ніцше, Шопенгауер).

Упродовж останніх років категорія духовності збагачується, набуває нових ознак і стає однією з провідних у працях учених-гуманітаріїв. На нашу думку, духовність виявляється у ставленні людини до того, що її оточує, через уявлення, розвиток світогляду, через вираження ідеалів Істини, Добра, Краси. З огляду на це, у структурі педагогічного знання, зокрема у сфері

формування сімейних цінностей, можна виділити такі аспекти: визначення змісту духовних сімейних цінностей, вивчення виховних механізмів впливу на розвиток духовності, що має виявлятися в кожній сім'ї.

Ще М. Каган, який одним із перших розглянув поняття «дух», «духовне» як категорії філософської науки, переконливо довів, що через «дух» у філософії визначається цілісна й активна природа людської психіки. Учений твердив, що така категорія є специфічною, порівняно із психікою тварин. Водночас філософ застосував діяльнісний підхід до визначення змісту поняття «духовне», до складу якого увійшли такі компоненти, як перетворення реальності, пізнання реальності і, що є особливо важливим для нашого дослідження, – ціннісне осмислення та спілкування людей у процесі спільної діяльності. Дослідження сутності духовного дало змогу М. Кагану дійти висновку, що духовність є атрибутом людини (Каган, 1991, с. 102).

Отже, зважаючи на викладене вище, можемо констатувати, що найбільш важливим для утвердження духовних сімейних цінностей є перетворення реальності. Вони виявляються через активність духу людини, яка мислить щонайменше в двох напрямках – спрямованість осмислення сімейного оточення й самопізнання, рефлексія внутрішнього світу, власного образу сім'ї. У цьому ми вбачаємо важливість пізнання людини, що може вийти за гносеологічні межі і, враховуючи соціальну функцію природи цінностей, – перетворювати життєві світи сімей.

Суттєво відрізняються від духовних сімейних цінностей матеріальні сімейні цінності.

Так, поняття «матеріальний», як свідчать словники, є похідним від поняття «матерія», яке у «Великому тлумачному словнику СУМ» (2005), зокрема, трактується так: «1) об'єктивна реальність, що існує поза людською свідомістю й незалежно від неї; 2) те, з чого складаються всі тіла в природі...» (с. 651). Відповідно поняття «матеріальний» пояснюється як такий, що «пов'язаний з володінням певною власністю, з прибутками,

заробітком, грошима», а «матеріальні цінності – цінності в речовій, матеріальній формі, у вигляді майна, товарів, предметів» (*Там само*).

На нашу думку, духовні й матеріальні сімейні цінності не протиставляються одне одним, а є взаємозалежними, адже саме через творення ідеального образу сім'ї відбувається прорив у майбутнє, що розкривається не лише в уяві, а й через механізм творення сімейного життя (самопроекування, визнання потреби в саморозвитку, у самовдосконаленні, накопичення членами сім'ї матеріального достатку).

У контексті нашого дослідження саме формування духовних і матеріальних сімейних цінностей визначає завдання виховного процесу.

Так, під час формування цінності «цінність материнства і батьківства» необхідно формувати не лише уявлення про поняття «материнство» і «батьківство», а й про діяльну, активну любов, яка виражається через співучасть, співчуття, взаємну повагу, турботу, відповідальне ставлення тощо.

Формування цінності «цінність родинних зв'язків» передбачає необхідність переконання учнів в тому, що до своїх родичів слід ставитися з пошаною, розуміти важливість почуття ідентичності й належності до своєї сім'ї, уміти дякувати братам, сестрам, дядькам, тіткам, бабусям і дідусям за їхній внесок у сімейні справи, їхню турботу та підтримку.

Формування цінності «цінність дитинства в родині» представлено широко, адже дитинство є продовженням роду й передбачає усвідомлене батьківство, правильне ставлення до власного здоров'я і розуміння того, що дитинство – це, з одного боку, радість і легкість, а з іншого – велика відповідальність і постійна турбота. Ще В. Сухомлинський у творі «Серце віддаю дітям» (1986) твердив, що природною школою сердечності для дитини є дитинство і почуття доброти, яке слід виховувати змалку, є одним із «...найскладніших і найтонших виховних завдань сім'ї і школи» (с. 84). Педагог також наголошував на тому, що вихованець має стати те тільки

творцем духовних і матеріальних цінностей, а й ідентифікувати себе з сімейними ролями (син, чоловік, батько та ін.).

Вартими уваги в цьому контексті є і думки О. Сухомлинської, яка акцентувала на тому, що для формування духовного світу дитини необхідним є системний підхід. Він «передбачає цілісний, ієрархічний, взаємозалежний і відкритий процес залучення дітей та молоді до цінностей у їх постійному розвитку й саморозвитку, а також наступність і безперервність, тобто постійне ускладнення й урізноманітнення змісту і напрямів розвитку моральних чеснот, комплексність та інтегрованість, які полягають у взаємодії навчання і виховання, поєднанні зусиль сім'ї, позашкільних закладів, дитячих об'єднань у виховному процесі. Вирішальною умовою формування духовного світу дитини є цілеспрямована багатоаспектна і всебічна діяльність у контексті ціннісного самоусвідомлення особистості» (Сухомлинська, 2002, с. 15–16).

Формування цінності «цінність звичаїв і традицій» повинно відбуватися, спираючись на уявлення підлітків про звичаї і традиції в сім'ї, на бажання підтримувати ці традиції, намагання пізнати значення тієї або іншої сімейної традиції, яка поступово склалася в родині. Зауважимо, що цивілізований світ усе більше переконується в тому, що без звичаїв, традицій формування сімейних цінностей стає неможливим. Навіть більше, без збереження цієї нематеріальної духовної спадщини сім'ї можуть опинитися на межі зникнення. Саме тому в суспільстві проводяться різноманітні заходи, пов'язані з осмисленням шляхів становлення духовно-культурних традицій, гуманного сімейного життя, створення ефективних умов для розвитку особистості в сімейному середовищі. Тож питання розвитку цієї цінності, її збереження набуває актуальності, оскільки саме звичаї і традиції, що шануються в сім'ї, є підґрунтям для розбудови життєвих світів.

Формування ціннісного ставлення до домашньої праці є також важливим у процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи. Ми вважаємо, що необхідно звертати увагу на те, що домашня праця, яка

зазвичай не винагороджується грішми, є необхідною для життя людини. Слід сформулювати поняття про домашню працю, про культуру домашнього побуту, позитивну мотивацію до домашніх справ, ведення господарства, виконання обов'язків по дому тощо. Необхідно навчитися поважати домашню працю, яка виконується всіма членами сім'ї, розуміти її значення та бути вдячним за таку постійну й необхідну роботу по дому. У цьому контексті слушною є думка М. Шульського, який, дослідивши особливості організації сім'ями в Карпатському регіоні України власних сільських господарств, дійшов висновку про необхідність поліпшення функціонування сім'ї шляхом розвитку спільної праці у веденні домашнього господарства (Шульський, 2001).

Формування цінності мирного і спокійного життя в домі має велике смисложиттєве наповнення. Це насамперед збереження душевних сил кожної людини, яка бажає жити в злагоді, емоційній теплоті, розуміє причини конфліктів та намагається їх подолати. Отже, необхідно, щоб учень розумів, як підтримувати чистоту в домі (як ззовні, так і всередині), якою має бути естетика в будинку, розумів необхідність забезпечення тиші під час сну та відпочинку інших членів сім'ї.

Формування матеріальних сімейних цінностей також має велике значення для підлітків. Так, «цінність фінансової забезпеченості» хоч і є розрекламованою, однак має бути спрямована на те, щоб отримання коштів відбувалося в правовому полі. Слід розуміти, що настанова – «гроші вирішують все» – є згубною для розвитку особистості й може спричинити правопорушення та призвести до неправомірної поведінки, злочинних дій. Важливо, щоб учень розумів, що фінансова забезпеченість не є даністю, а потребує інтелектуальних, фізичних зусиль, постійної праці, яка дає змогу отримувати за працю необхідні ресурси, планувати відпочинок, купувати їжу, напої та одяг тощо. Із іншого боку, багато сімей в Україні перебувають за межею бідності, що підтверджують статистичні дані, оприлюднені в Щорічній державній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками

2019 року: «Кількість дітей у домогосподарстві істотно впливає на рівень бідності. Упродовж 2015–2019 рр. у домогосподарствах з однією дитиною рівень бідності майже не змінювався, практично збігаючись із середнім по країні значенням. Поява другої дитини істотно підвищує рівень бідності: якщо в 2019 р. в домогосподарствах з однією дитиною він становив 23,7%, то з двома дітьми – уже 33,7%, тобто в 1,4 рази більше» (*Захист Прав Дітей...*, 2020, с. 27).

Автори документа зазначають, що понад половину багатодітних сімей проживають за межею бідності, попри те, що «упродовж останніх двох років спостерігалось незначне скорочення рівня відносної бідності в домогосподарствах з двома дітьми, а в багатодітних сім'ях, навпаки, відбулось зростання порівняно з 2018 р. – з 51,8% до 59,7%» (*Захист Прав Дітей...*, 2020, с. 27). Крім того, ризики бідності наявні в сім'ях, які виховують дитину віком до 3-х років, а також у тих сім'ях, де з'являється безробітна особа: «майже половина таких домогосподарств перебуває за межею бідності і ця величина лишається сталою впродовж останніх чотирьох років» (*Захист Прав Дітей...*, 2020, с. 27).

Формування цінності сімейного житла як матеріальної сімейної цінності взаємопов'язано з духовною сімейною цінністю – цінністю мирного і спокійного життя в будинку (домі). І якщо раніше члени родини жили разом, тобто сім'я вважалася міцною, якщо спільно проживали три-чотири покоління, то сьогодні вже сама наявність окремого сімейного житла для молоді сім'ї є цінністю. У тому разі, коли молоде подружжя живе самостійно, знижується і фізичне, і психологічне навантаження кожного члена сім'ї, зменшується кількість претензій щодо ведення домашнього господарства тощо. З іншого боку, коли у молодого подружжя з'являється дитина, з боку інших членів родини потрібна допомога, і саме тому важливо, щоб сімейне житло було зручним для тих, хто приходить допомагати молодій сім'ї.

Формування цінності престижної професії тісно пов'язано з першою матеріальною сімейною цінністю – цінністю фінансового забезпечення. Але слід зазначити, що не кожна професія в уявленні людей є престижною. Є певне відчуження від важкої фізичної праці, вона сприймається як тягар, коли людина втрачає відчуття свободи під час виконання певного виду діяльності. З іншого боку, прагнення до постійної насолоди життям, що рекламується в засобах масової інформації, є згубним для розвитку особистості, спотворює образ життя в сім'ї. Не кожна професія є престижною, але й не в кожній людині є сформовані знання, уміння та здібності виконувати престижну роботу. Загалом можна твердити, що професійна роль керівника є більш престижною, ніж професійна роль підлеглого, але ці ролі обумовлені характерними рисами людини. Так, керівникам властива міцна воля, домінантність, ініціативність, уміння швидко ухвалювати розумні рішення, уміння організовувати процес виконання рішень, уміння спілкуватися й маніпулювати іншими, упевненість у собі, розуміння необхідності проведення громадських справ, активна участь у них, чутливість до змін у соціумі тощо. Своєю чергою, підлеглі дуже часто демонструють такі риси, як безініціативність, відчуженість, невпевненість у собі, з одного боку, а з іншого – уміння підкорятися, піклуватися, виконувати монотонні дії тощо. Тобто престижність професії більше зумовлена наявністю якостей і рис, які сприяють успішній соціалізації.

Формування цінності високооплачуваної роботи взаємопов'язано з цінністю престижності професії. Але, на жаль, ринок праці в Україні не завжди може прийняти велику кількість підготовлених професіоналів, тому через безробіття деяким членам сімей доводиться змінювати місце проживання, переїжджаючи в інше місто або навіть країну в пошуках роботи (заробітку), залишаючи родину. Саме тому в Україні, як зазначає Н. Куб'як (2010), гостро постала проблема виховання дітей у дистантних сім'ях, «коли значна кількість молодих батьків покидають свою батьківщину, залишаючи

дітей на близьких родичів або на опікунів» (с. 3), що зумовлено складним матеріальним становищем, незадовільними житлово-побутовими умовами тощо. Це, своєю чергою, спричиняє появу негативних явищ у багатьох дистантних сім'ях: «Тривала відсутність батьків призводить до бездоглядності дітей, зменшення контролю за їхньою поведінкою, навчанням, розвитком та вихованням, що зумовлює важковиховуваність та педагогічну занедбаність» (Куб'як, 2010, с. 3). Отже, наявність високооплачуваної роботи є цінним у тому разі, коли батьки та їхні малолітні діти проживають разом. Тоді, коли батьки лише надсилають дітям гроші для проживання, у дітей з'являються безконтрольні витрати, що можуть бути згубними для їх здоров'я та розвитку: «Сьогодні сімейне неблагополуччя та занедбаність дітей часто зумовлюються тривалим роздільним проживанням членів сім'ї з різних причин і, особливо, через трудову міграцію батьків» (Куб'як, 2010, с. 4).

Формування цінності наявності матеріального достатку тісно пов'язана з усіма матеріальними сімейними цінностями, адже є результатом напрацювань всієї родини. Матеріальні блага, які передаються у спадок, цінні подарунки, наявність технологічного інструментарію для побутового життя дають змогу мати певну незалежність від важкої та непродуктивної роботи, вивільняє час для навчання та відпочинку. На думку Л. Кисельової, та В. Стрелковські, матеріальний достаток дає змогу людині відчувати щастя: «Матеріальне багатство і гроші значною мірою пов'язані з почуттям щастя (на рівні 5%). З огляду на це можна твердити: чим менше у людини грошей, тим менш щасливою вона буде відчувати себе» (Kiseleva, & Strielkowski, 2014, с. 245). Підліток, проживаючи у заможній сім'ї, має більше можливостей для власного розвитку і, відповідно, коли він використовує їх розумно й не підкоряється ситуативним зовнішнім і внутрішнім негативним впливам, то може відчувати себе більш впевнено серед інших учнів.

Наступний компонент у процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи – змістовно-технологічний. Він охоплює підходи та

принципи виховання, форми, методи, прийоми, засоби. Цей компонент є основою для розроблення організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи та їх поступової реалізації.

У цьому процесі варто спиратися на інтерактивну взаємодію, методи морального, естетичного, економічного виховання, цікаві ігрові методики тощо. Важливою для результативного застосування різних методів є діагностика рівня сформованості сімейних цінностей в учнів, що передбачає не лише роботу з ними, а й встановлення відносин вчителя з батьками, організацію спільного культурного дозвілля тощо.

У контексті дослідження важливим нам видається саморозвиток учителя, який уже має певний досвід у формуванні сімейних цінностей учнів. Уважаємо, що якість виховного процесу учнів основної школи залежить від підготовки вчителя до цього процесу, адже потенціал і ресурс вчителя в цьому питанні є значущим, оскільки саме він виховує культуру поведінки, формує дбайливе ставлення до сім'ї як життєвої цінності, забезпечує вплив на свідомість учнів тощо. Якщо сімейні цінності вчителя й виховний процес суперечать одне одному, то виникають проблеми з його психоемоційним станом. Отже, вчителю важливо прагнути бути носієм сімейних цінностей як для успішної виховної роботи, так і для нормального розвитку учня. Дитина завжди відчуває фальш у словах вчителя і, відповідно, доходить висновку, що його промови є лише декларативними.

Зауважимо, що в цьому процесі необхідно обов'язково враховувати особливості підліткового віку, а саме – прагнення підлітків до нових ідей, потреба в спілкуванні, інтереси і мотиви тощо. Значного успіху в процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи можна домогтися тоді, коли процес спілкування матиме яскраво виражену творчу спрямованість, дотичність до розв'язання проблем, що хвилюють дітей у цьому віці. Важливо мати для цього інформацію від шкільної соціально-психологічної служби про внутрішні настанови учня, його інтереси тощо. Це твердження є справедливим для вчителя, адже саме він організовує виховний

процес у закладі загальної середньої освіти. Тобто педагог має бути зорієнтований на чіткі інформаційні дані та творчість у виховній діяльності, має знати про носіїв сімейних цінностей у родині дитини і сам повинен намагатися бути носієм сімейних цінностей, сприяти перенесенню їх у «Я-концепцію» учнів. Чим вищим є значення сімейних цінностей для вчителя, тим ефективніше він буде застосовувати принципи творчої співпраці з батьками та учнями в цьому напрямі.

У нашому дослідженні ми виходимо з тези про те, що процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи безпосередньо впливає на цілісний культурний розвиток підлітків. Уважаємо, що поняття «формування сімейних цінностей в учнів основної школи» є комплексним і охоплює:

– пізнавальний процес, орієнтований на отримання інформації про стан сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, сприятливі / несприятливі умови сімейного виховання, у яких виховується конкретний учень;

– індивідуальний процес, оскільки метою формування сімейних цінностей в учнів основної школи має бути адаптація загальних і специфічних виховних методів до виконання відповідних завдань, з урахуванням сімейної ситуації, яку може переживати конкретна дитина, а також її особистих здібностей, набутих життєвих компетенцій тощо;

– керівництво процесом формування сімейних цінностей в учнів основної школи, серед яких важливими діями є цілепокладання, планування, організація та контроль. З огляду на це, звернемо увагу на таке поняття, як «учнівський менеджмент», що поширене сьогодні в роботах сучасних українських і зарубіжних учених. Так, на думку С. Кирилук (2020), «учнівський менеджмент – це складна система взаємовідносин, у результаті яких розвивається здатність перетворювати неорганізований натовп на ефективну, цілеспрямовану та продуктивну групу через формування вмінь планування, мотивування, організації, приведення в дію та контроль

учнівського колективу для досягнення координації наявних ресурсів, необхідних для ефективного виконання визначених цілей, не порушуючи при цьому соціально-культурних норм відносин як усередині колективу, так і з зовнішніми системами» (с. 92).

На нашу думку, перед учителем, учнем і його батьками постають як глобальні, так і конкретні завдання. Саме тому необхідно сформулювати в учнів уміння та навички визначати цілі, розуміти пріоритетність завдань, встановлювати реальні терміни для їх виконання.

Наголосимо, що для організації учнівського менеджменту в справі формування сімейних цінностей важливими є такі функції: планувальна, інформаційна, комунікаційна, мотиваційна, організаційна, контролювальна.

У плануванні виховного процесу необхідним є обговорення стратегічних напрямів та орієнтирів з урахуванням часових меж. Зокрема, одним із пріоритетних завдань може бути організація спілкування в класах на тему сімейних цінностей, організація спілкування з батьками учнів основної школи для підвищення батьківського потенціалу. Наприклад, можна обговорити вже розроблені конкретні плани дій (Ніколаєв, & Федченко, 2019). Також це може бути обговорення цікавої літератури для батьків, що спрямована на підвищення їхньої обізнаності у сфері виховання дітей (наприклад, такі книги, як «Виховання надзвичайної дитини. Порадник для батьків надто активних, емоційних, вразливих, чутливих і наполегливих дітей» М. Курсінки (Курсінка, 2016); «Я погана мати? і 33 інші запитання, які псує життя батькам» К. Кронгауз (2016), «Колумби нашого покоління. Історії чоловіків, які зробили ставку на батьківство» Д. Цуп'ял (2018), «Як говорити, щоб діти слухали, і як слухати, щоб діти говорили» А. Фабер, Е. Мазліш (2019), «Обов'язки батьків» Дж. Райла (Райл, 2014), «Ваші діти мають лише вас! Тільки виховання змінить світ» Б. Ферреро (2015), «Час дорослішання: про виховання підлітків» Б. Ферреро (2014), «Правильне виховання характеру дітей» Л. Ландрет (2014) та ін.). У цьому контексті цілком слушною є думка В. Кравця про те, що «серед численних аспектів

підготовки школярів до сімейного життя виділяється формування усвідомленого батьківства, через яке реалізується потреба мати дітей, прагнення бути батьками. У зарубіжних країнах накопичено різноманітний досвід упровадження численних навчальних програм батьківської підготовки в роботу загальноосвітніх закладів освіти». І попри те, що не все можна скопіювати і повторити, все-таки користуючись цими програмами, застосовуючи методи, у яких є інноваційні елементи, можна «збагатити педагогічну скарбничку української школи» (Кравець, 2020, с. 112). Ми погоджуємось із цією думкою і вважаємо, що для формування сімейних цінностей в учнів основної школи можна використовувати елементи кращого закордонного досвіду і приклади тих практик сімейного життя, які склалися у різних народів.

Інформаційна функція має забезпечити прийняття невеликої за обсягом, але вивіреної наукової інформації про сімейні цінності. Саме тому «школярі повинні усвідомити, що сімейні цінності – це звичаї і традиції, які передаються з покоління в покоління, завдяки яким сім'я стає міцнішою. Це все те, що люди переживають разом удома – радість і горе, благополуччя чи проблеми і труднощі» (Кравець, 2020, с. 70). У контексті нашої роботи науковий інтерес становить ґрунтовна монографія «Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення» В. Кравця. У ній автор наголошує на сімейних цінностях, які є універсальними та індивідуальними для кожного дому, і зауважує, що «навіть найменшому члену сім'ї важливо усвідомлювати свою потрібність і значущість для сім'ї; важливо вміння йти на компроміси в розв'язанні проблем, які неминуче виникають у будь-якій сім'ї; дотримання сімейних правил; вміння прощати; спільне подолання труднощів» (Кравець, 2020, с. 70).

Для організації виховного процесу важливим є проведення якісних справ, проєктів, акцій, спеціально спрямованих на результат – вироблення високоморальної поведінки особистості в сім'ї та соціальному оточенні.

Вивчаючи зміст процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи, ми звернули увагу на положення про те, що у сучасної молоді необхідно виховувати «прагнення мати міцну, здорову сім'ю, у якій буде декілька дітей, до виховання яких потрібно ставитися свідомо й відповідально» (Кравець, & Кравець, 2020, с. 328). Крім того, підлітки мають серйозно сприймати початок власної дорослості, розуміти зміст цінності відповідальності, усвідомлювати небезпечність підліткового материнства, що можливе внаслідок раннього статевого зв'язку. Цікаві думки з приводу ідеального материнства висловлює, наприклад, дослідниця С. Бартіш (2013): «Дитинство і материнство – це явища людської культури, сприйняття яких залежить від стереотипів, які склалися в суспільстві. Соціальний статус дитини та її місце в культурній картині світу можуть бути різними й обумовлюються суспільно-історичними чинниками» (с. 56). Також важливим, на нашу думку, є розвиток навичок формування успішної комунікації для взаємин як у своїй сім'ї, так і з представниками інших сімей, де склалися інші, відмінні типи спілкування, типи сімейного виховання тощо.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень свідчить про наявність різних площин (інституційної, позаінституційної, okazial'noї) у формуванні сімейних цінностей в учнів основної школи.

Виходячи з того, що в основній школі учні здобувають базову середню освіту, ми орієнтуємось на пріоритетність організації виховного процесу в інституційній площині. Особливу увагу звертаємо на зовнішні (зміст, принципи, форми, методи, прийоми формування сімейних цінностей) і внутрішні (сукупність здатностей учня, його інтереси, ресурси і потенціал, мотивація, особливості розвитку на цьому віковому етапі) чинники. Водночас, як твердить О. Щербакова (2020), сьогодні необхідно уточнити «роль соціально-психологічних ресурсів та бар'єрів (соціометричний статус учня, особливості його стосунків з оточенням та суб'єктивне сприйняття освітнього середовища)» (с. 2). Вчена, орієнтуючись на академічно здібних учнів в основній школі, вказує на те, що в умовах розбудови Нової української школи

«ще недостатньо враховано чинники розвитку особистості», особливо «здатність до ефективної взаємодії з навколишнім», яку забезпечує «низка емоційно-, соціально- та духовно-інтелектуальних властивостей, специфічне поєднання яких утворює структуру соціально-психологічних здібностей» (Щербакова, 2020, с. 10). Цей чинник сприяє гармонійній самореалізації особистості як у різних видах діяльності, так і безпосередньо в житті. Зауважимо, що внутрішній чинник у процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи, на противагу зовнішньому, розкритий у науковій літературі недостатньо, що потребує проведення додаткової пошукової роботи як у педагогічній, так і в соціальній, і в психологічній сферах.

На інші площини, на нашу думку, учитель основної школи не має такого впливу, як на інституційну, але в процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи слід урахувувати і позаінституційну, і okazіальну площини.

До позаінституційної сфери належать засоби масової інформації, соціальні мережі, сайти, де учні отримують різну інформацію про сімейні цінності, можуть самостійно доповнювати знання про родину, сім'ю тощо. Крім засобів масової інформації, це можуть бути також клуби, неформальні організації, громадські організації, які розкривають перед підлітками зміст різноманітних цінностей і вносять певні зміни в їхню поведінку, тобто доповнюють не лише когнітивну сферу, а й сферу діяльнiсну, чим розширюють процес формування сімейних цінностей. Підкреслимо, що позаінституційна площина у формуванні сімейних цінностей в учнів основної школи передбачає встановлення партнерської взаємодії з тими організаціями, які пропагують сімейні цінності з урахуванням принципу верховенства права, українського контексту, національних традицій, особливостей менталітету тощо.

Також слід зважати й на okazіальну сферу, тобто ту сферу, яка може бути випадковою для учнів і перебувати поза впливом як учителів, так і батьків. На нашу думку, таку інформацію слід обговорювати з підлітком і звертати на неї увагу. Як свідчать дослідження, у підлітковому віці доволі часто відбувається

криза відносин у сім'ї, оскільки підлітки поступово набувають відчуття дорослості, автономності й прагнуть відгородитися від батьків. У цьому контексті слухним є зауваження М. Яцюк про необхідність оптимізації взаємин у батьківсько-юнацьких відносинах. Вчена зазначає, що є дві кризи відгородження підлітків від батьків: емоційне відокремлення й емоційна залежність. Так, емоційне відокремлення характеризується «збереженням взаємин юнака та юнки з родиною за одночасного прийняття батьками їх дорослості; при цьому зберігаються дуже тісні взаємостосунки хоча б з одним із батьків» (Яцюк, 2009, с. 8). У такій ситуації молодь диференціюється від своїх батьків, автономність і готовність до стосунків з новими членами родини у неї зберігається в перспективі. У другому випадку спостерігається «емоційна залежність молодшої людини від сім'ї за загального низького рівня диференціації її членів; ...має місце географічне або психологічне дистанціювання від батьківської родини за принципом емоційного розриву, що створює ілюзію незалежності та автономного існування» (Яцюк, 2009, с. 8–9).

Для подолання труднощів у процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи вчителю слід бути обізнаним з багатьох питань, що стосуються дитини. Допомогти в цьому може сучасна педагогічна література, зокрема праці «Дитина в кризовому соціумі» Л. Костриці (2016), «Психологія соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей та її корекція» Н. Завацької (2015), «Педагогіка сімейного виховання» Л. Маценко (2015), «Як виховати дорослого: Зламайте батьківські стереотипи та підготуйте свою дитину до успіху» Дж. Літкотт-Гаймс (2015) та ін.

У контексті нашого дослідження слід ураховувати багатоманітність типів сімейних середовищ, які, зокрема, виділено в дослідженні Т. Алексєнко (2017): «1) гармонійне сімейне середовище; 2) конфліктне сімейне середовище; 3) середовище співробітництва; 4) ігрове сімейне середовище; 5) конкурентне сімейне середовище; 6) структуроване сімейне середовище (нуклеарна сім'я; розширена сім'я; повна сім'я; однодітна сім'я; дводітна; багатодітна сім'я; з дітьми різної статі; з сиблінгами; з дітьми з великою різницею у віці);

7) неповне сімейне середовище (материнська сім'я; батьківська сім'я; дистантна сім'я); 8) реструктуроване (змінене) сімейне середовище (прийомна сім'я; дитячий будинок сімейного типу; сім'я повторного шлюбу); 9) тимчасове сімейне середовище (громадські шлюби; фостерна (патронатна) сім'я); 10) соціально успішне (адаптоване до вимог соціуму); 11) дезадаптоване сімейне середовище (з асоціальною поведінкою членів сім'ї; з педагогічно занедбанними дітьми); 12) групи ризику (сім'я з дітьми з особливими потребами; з батьками, що перебувають у в'язниці; з дітьми у виправно-виховних колоніях); 13) відкрите сімейне середовище; 14) закрите сімейне середовище; 15) сільське сімейне середовище; 16) міське сімейне середовище; 17) полікультурне сімейне середовище» (с. 233).

Також підкреслимо технологічність роботи вчителів із батьками, які спільно розбудовують процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи за окремими рівнями – інформаційним, діагностичним, організаційним, контрольним. Так, на інформаційному рівні вчитель має надати батькам інформацію про наявні особливості процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи (як інформацію, що ґрунтується на власних спостереженнях, так і на матеріалах соціально-психологічної служби закладу загальної середньої освіти); на діагностичному – провести відповідну діагностику сформованості сімейних цінностей в учнів, використовуючи спеціальні методики, що відповідають розумінню учнів, їх віковому періоду, інтелектуальному та емоційному рівням; на організаційному – забезпечити спеціальний вплив на свідомість і почуття учнів за допомогою таких методів, як бесіда, переконання, спостереження, створення малюнків ідеальної сім'ї, започаткування групового діалогу на тему сімейних цінностей (діалог між учнем, учителем, батьками тощо), лекторії (надання невеликої за обсягом інформації для підвищення обізнаності учнів із сімейними цінностями), дискусії та диспути, тренінги тощо.

Важливо для роботи з розбудови процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи запрошувати батьків до педагогічного

співробітництва, спрямовувати діалог на зацікавленість майбутньою долею їхньої дитини, створювати групи для підтримки учнів, які мають конфліктні ситуації в сім'ї тощо. Також необхідним є розроблення діагностичного інструментарію, який дасть змогу встановити рівень сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи і, відповідно, скорегувати надалі результативність упровадження організаційно-педагогічних умов. На це спрямовано подальше дослідження.

Висновки до першого розділу

У розділі проаналізовано теоретичні джерела, довідкову літературу з питань формування сімейних цінностей особистості, визначено основні поняття дослідження з філософських, психологічних і педагогічних позицій. Окреслено коло наукових досліджень, що стали підґрунтям для визначення методологічних підходів до формування сімейних цінностей в учнів основної школи (аксіологічний, системний, діяльнісний підходи). З'ясовано, що аксіологічний підхід є акумулятором духовних сімейних цінностей, збагачує культуру сім'ї, тому його впровадження в культурні практики допомагає транслювати духовні й матеріальні цінностей сімейного життя в гармонійному поєднанні. Системний підхід сприяє організації цілісного, системного бачення виховної роботи з учнями (мета, завдання, результати формування сімейних цінностей). У його межах можна виокремити такі функції процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи, як інформаційна, розвивальна, емоційно-мотиваційна, інтеграційна, корекційна, організаційна тощо. Проаналізовано ідеї вчених і щодо діяльнісного підходу, розкрито його сутність, наголошено на значущих видах діяльності особистості в підлітковому віці.

Обґрунтовано зміст і структуру формування сімейних цінностей в учнів основної школи. З'ясовано, що формування сімейних цінностей в учнів відбувається в інституційній, позаінституційній та okazial'nii площинах. Перевагу в дослідженні надано інституційній площині, оскільки в закладі

загальної середньої освіти вчитель має безпосередній вплив і на самих учнів, і на їхніх батьків. Встановлено, що до позаінституційної сфери належать засоби масової інформації, соціальні мережі, сайти, клуби, неформальні організації, громадські організації, які розкривають перед підлітками зміст різноманітних цінностей і вносять певні зміни в їхню поведінку. Підкреслено, що вчителю слід зважати й на okazальну сферу, яка може бути випадковою для учнів і зазвичай перебуває поза впливом як учителів, так і батьків.

Розкрито сутність і структуру процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи, виділено чотири основні компоненти: цільовий, змістовий, організаційний, діагностично-результативний. З'ясовано, що основною метою процесу є досягнення високого рівня сформованості в учня сімейних цінностей. Наголошено, що цей процес слід зводити на традиційних сімейних духовно-моральних цінностях (цінність материнства і батьківства, цінність дитинства в родині, цінність родинних зв'язків, цінність звичаїв і традицій, цінність домашньої праці, цінність мирного і спокійного життя в будинку) та матеріальних сімейних цінностях (цінність фінансової забезпеченості, цінність сімейного житла, цінність престижної професії, цінність високооплачуваної роботи, цінність наявності матеріального достатку).

Доведено необхідність розробки діагностичного інструментарію для встановлення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

Матеріали першого розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [2; 3; 4; 5; 11; 12], (див. Додаток Б).

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

2.1. Критерії, показники та рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи

Метою проведення діагностичної роботи та реалізації констатувального експерименту нашого дослідження було з'ясування рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

На констатувальному етапі ми розробляли критерії та показники сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, адаптували й упродовжували в зміст експерименту діагностичні матеріали, здійснювали аналітичну роботу, спрямовану на узагальнення отриманих результатів. На основі критеріїв визначалися рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

Констатувальний етап передбачав виконання таких завдань:

- 1) визначити критерії, показники та рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи;
- 2) розробити діагностичний інструментарій для вивчення змін у сфері знань, умінь, поведінки учнів основної школи під час формування сімейних цінностей;
- 3) з'ясувати загальний стан рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи закладів загальної середньої освіти.

Діагностику рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи було проведено на констатувальному етапі експерименту.

Відповідно до мети, завдань, об'єкта і предмета наукового дослідження було розроблено методичну основу для вимірювання рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, з урахуванням структури процесу формування цінностей, а також його компонентів.

Оцінка ефективності формування сімейних цінностей в учнів основної школи передбачала обґрунтування системи критеріїв і показників. У психолого-педагогічній науці проблема визначення критеріїв та показників для вимірювання якості виховного процесу, сформованості цінностей була в полі зору таких дослідників, як І. Бех (2003), Т. Гужва (2012), Е. Заредінова (2019), Н. Мойсеюк (1999), А. Кузьмінський, та В. Омеляненко (2006), Т. Новікова (2012), Р. Сойчук (2016), Г. Сорока (2002) та ін.

Аналіз наукових праць свідчить про необхідність розроблення діагностичного інструментарію для відстеження та корекції розвитку особистості, її вихованості. Сутність процесу пізнання, критерії його істинності вивчає особливий розділ філософії – епістемологія. В «Енциклопедії епістемології і філософії науки» (2009) наголошується на тому, що те, яке не можна досягнути досвідом, лежить за межами емпіричної науки (с. 435).

Отже, на основі аналізу наукових джерел, міркувань, вивчення практики роботи в закладах загальної середньої освіти ми маємо змогу здійснити опис критеріїв, їх показників, які, з одного боку, є уявними, а з іншого – перевіреними за допомогою експерименту.

У «Великому тлумачному словнику СУМ» (2005) поняття «критерій» пояснюється як «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило» (с. 588). З позиції філософії критерій істинності – це «мірило істинності, вірогідності людських знань, їх відповідності об'єктивній дійсності» (*Там само*).

У навчальному посібнику Н. Мойсеюк «Педагогіка» (2001) виокремлено дві групи критеріїв: внутрішні (мотиви, орієнтації, переконання) та зовнішні (оцінки, судження, вчинки, дії) (с. 496), які варто розглянути в контексті нашого дослідження. На думку І. Беха, критерієм вихованості особистості може бути «ступінь її сходження й повнота опанування загальнолюдськими й національними гуманістичними морально-духовними цінностями, що становлять основу відповідних учинків, та рівень

й ієрархія якостей особистості, набутих нею у процесі виховання» (Бех, 2003, с. 7–8). Показниками вихованості, індикаторами духовності людини є об'єкти духовності, серед яких – предмети праці, інші люди, життя, істина тощо; базові життєві цінності – «істина в пізнанні, користь і доцільність у праці, любов у спілкуванні, добро і творчість у життєдіяльності» (Киричук, & Карпенко, 1995, с. 11).

У процесі розроблення критеріїв і показників формування сімейних цінностей в учнів основної школи ми звернули увагу на працю Ж. Юзвака «Духовність: психологічні аспекти» (1996), у якій розкривається психологічна сутність духовності, ступені її розвитку. Так, зокрема, дослідник трактує духовність як «творчу здатність людини до самореалізації й самовдосконалення, що зумовлюється такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, які необхідні для успішного формування та реалізації потреби в цілеспрямованому пізнанні та ствердженні її в життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомлення єдності себе та всесвіту» (Юзвак, 1996, с. 372–373). Духовність, на думку вченого, містить такі компоненти: «духовні ціннісні орієнтації, духовний тип поведінки, духовний саморозвиток; інтелектуальні, вольові, естетичні характеристики особистості». Важливими в цьому контексті є також духовні потреби людини, найсуттєвішими серед яких є «самоповага, пізнання світу, себе, сенсу життя, сприймання та створення краси, добро та справедливість, досягнення психічної досконалості» (Юзвак, 1996, с. 374).

У дослідженні Т. Гужви представлено критерії сформованості професійних цінностей, які поділяються на логічні «формальні, в основу яких покладено закони логіки» та емпіричні «експериментальні, які базуються на експериментальних даних». Суттєвими ознаками критерію, на переконання вченої, є «повнота (критерій має досить повно відображати сутність явища, що аналізується), достовірність та об'єктивність (критерій має сприяти отриманню об'єктивних даних про стан розвитку якості, що діагностується)»

(Гужва, 2012, с. 157). І хоча дослідниця фокусує увагу на аналізі критеріїв сформованості професійних цінностей, а не цінностей сімейного життя, її думки щодо складників когнітивного критерію (наявність знань про природу й сутність цінностей, уміння узагальнювати, аналізувати інформацію та оцінювати її) є цілком слушними. Також у роботі Т. Гужви запропоновано такі критерії сформованості цінностей, як операційно-діяльнісний, рефлексивний. Останній, на її переконання, має відображати такі моменти, як самооцінка рівня знань про природу й сутність цінностей та здатність «здійснювати саморегуляцію діяльності й поведінки відповідно до засвоєних професійних цінностей, здатність до самоконтролю» (Гужва, 2012, с. 158).

У дослідженні Т. Новікової (2012) обґрунтовано критерії, показники та рівні сформованості соціокультурних цінностей. Учена вказує на проблему відсутності єдності в підходах до самого тлумачення природи цінностей, підкреслює, що в сучасній науці є недостатнім обґрунтування й аргументованість концептуальних положень у вивченні цінностей: «Досліджуючи цінності, науковці зіткнулися з рядом труднощів не лише щодо теоретичного обґрунтування змісту і класифікації цінностей, а й під час визначення діагностичного виміру цього складного міждисциплінарного явища. Безпосередньо останній аспект цієї проблеми є актуальним для практичної діяльності» (с. 135). Цілком слушними є думки Т. Новікової про те, що процес становлення цінностей охоплює декілька етапів, а саме: «1) знання, коли особистість отримує інформацію про зміст цінностей; 2) стереотип сприйняття, коли особистість емоційно-раціонально (позитивно або негативно) реагує на інформацію про цінності; 3) установка (чи переконання), коли ціннісні значення формують у людини готовність діяти; 4) мотивація, коли завдяки вольовому зусиллю готовність діяти перетворюється на саму дію» (Новікова, 2012, с. 135). Така структура, на нашу думку, можлива і для роботи над визначенням критеріїв і показників рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

Серед критеріїв сформованості соціокультурних цінностей дослідниця виділяє пізнавально-орієнтаційний, емоційно-ціннісний та рефлексивно-діяльнісний, що характеризуються відповідними показниками і рівнями – високий, середній, низький (Новікова, 2012, с. 135).

Критерії, показники та рівні сформованості соціокультурних цінностей також презентовано й у роботі Е. Заредінової (2019), де широко висвітлено аксіологічну проблематику критеріальної бази в педагогічних дослідженнях і наголошено на суперечливих та неоднозначних тенденціях щодо трактування цінностей як у теоретичній, так і в практичній площині. На думку дослідниці, усі критерії можна розподілити на дві групи. До першої групи належать «критерії, що пов'язані з виявом результатів виховання в зовнішній формі – судженнях, оцінках, учинках, діях особистості», до другої – «критерії, що свідчать про явища, приховані від очей вихователя, – мотиви, переконання, орієнтації, де показниками вихованості виступають такі інтегральні вияви особистості, як система цінностей, здатність включатися в різні види діяльності, виявляючи в ній цілеспрямованість, осмисленість, самостійність, творчу активність, відповідальність» (Заредінова, 2019, с. 37). Серед загальних вимог до визначення критеріїв учена виділяє «об'єктивність, надійність, адекватність, адитивність, узгодження із компонентами соціокультурних цінностей, взаємозумовленість критерію з його показниками» (*Там само*, с. 38).

Уважаємо таку думку слушною не лише для розроблення критеріальної бази сформованості соціокультурних цінностей, а й для розроблення критеріїв сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, тобто базових критеріїв для проведення подальшої діагностичної роботи.

У теорії виховання панує думка про те, що для виявлення критеріїв та показників, характеристик сформованості вимірювання слід зважати на вікові особливості учасників досліджень. У цьому контексті доречно звернутися до дослідження Г. Сороки, у якому вона зауважує, що критеріями вихованості є знання змісту, норм, правил поведінки, а також «особисте

оцінювання фактів, подій, явищ, учинків, суджень, сформованість на цій основі принципів поведінки, установок на конкретні дії та відповідність засвоєних зазначених знань реальній поведінці, діям учня, а також сукупність мотивів учинків і умов, у яких вони здійснюються (під контролем, поза контролем, саморегуляція тощо)» (Сорока, 2002, с. 10). Отже, у підлітковому віці це будуть такі критерії і показники, які, попри те, що мають певну загальну базу, відрізнятимуться від критеріїв і показників сформованості цінностей у студентів або представників інших вікових категорій.

Характеристику вихованості особистості представлено в роботі А. Кузьмінського, та В. Омеляненко (2006), які вважають, що для визначення сформованості критеріїв і показників важливим є не тільки наявність знань законів, правил, норм поведінки, а й особливості конкретних вчинків і дій. Водночас у кожному соціальному середовищі є відповідні норми і правила, а отже, універсальних і єдиних для всіх критеріїв немає (с. 162). У підлітковому віці, як зауважує Ф. Райс (2000), слід звернути увагу на розвиток самосвідомості, на наявність знань про себе, свої здібності й можливості, самооцінку, орієнтацію на зовнішні оцінки з боку дорослих тощо.

Дотичною до нашого дослідження є наукова робота Т. Вечерок (2014), у якій обґрунтовано критерії та показники сформованості моральних цінностей в учнів старших класів. Так само, як і Т. Новікова, вчена наголошує на поетапності становлення цінностей, зокрема моральних: «На першому етапі відбувається ознайомлення з моральними нормами і цінностями та встановлюється певне коло етичних уявлень. Другий етап закладає основи індивідуальної системи цінностей, уміння поводитися відповідно до засвоєних моральних норм за умов самоконтролю з боку самої особистості. На третьому етапі виробляються моральні переконання, що регулюють поведінку старшокласників у різних ситуаціях і свідчать про моральну сформованість особистості» (Вечерок, 2014, с. 25).

Спираючись на викладений вище матеріал, визначимо критерії та схарактеризуємо показники рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

Отже, на нашу думку, основними критеріями процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи, є *когнітивно-мотиваційний, ціннісно-емоційний, діяльнісний*.

Кожний із критеріїв характеризується відповідними показниками. Так, показниками *когнітивно-мотиваційного критерію* є: вияв мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами; мотив до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей; обізнаність із сімейними цінностями та готовність ураховувати їх у майбутньому житті.

Показниками *ціннісно-емоційного критерію* є: позитивні установки до пізнання сімейних цінностей, відчуття емоційного благополуччя під час спілкування з членами сім'ї, чутливість щодо виявлення проблем у сім'ї.

Показниками *діялісного критерію* виступають: уміння відповідно реагувати на конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї; уміння піклуватися про себе й про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість; здатність до вияву активності в домогосподарських справах.

Відповідно, за цими критеріями і показниками було схарактеризовано рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи (високий, середній, низький).

Так, для високого рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи характерно: наявність стійкої позитивної мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами, позитивний мотив до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей, наявність обізнаності з сімейними цінностями та готовність ураховувати їх у майбутньому житті. Учні з високим рівнем мають позитивні установки до пізнання сімейних цінностей, під час спілкування з членами сім'ї відчують емоційне благополуччя, виявляють чутливість до членів сім'ї, які

переживають кризи, проблеми. Крім того, такі учні виявляють уміння розпізнавати конфлікти, що відбуваються між членами сім'ї, й відповідно на них реагувати. У них цілком сформовано вміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість. Також учні з високим рівнем сформованості сімейних цінностей зазвичай виявляють активність у домогосподарських справах.

Для середнього рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи характерно: наявність позитивної мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами, але така мотивація не завжди є стійкою. В учнів недостатньо позитивною є мотивація до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей. Вони частково обізнані з сімейними цінностями й не завжди виявляють готовність ураховувати їх у майбутньому житті. Загалом такі учні мають позитивні установки щодо пізнання сімейних цінностей, але не намагаються пізнати їх досконало. Під час спілкування з членами сім'ї вони час від часу відчують емоційне благополуччя, іноді у них виявляється чутливість до тих членів сім'ї, які переживають кризи, проблеми, які їх підтримують, але вони намагаються дистанціюватися від тих членів сім'ї, із якими в них не встановлено емоційний контакт. Учні із середнім рівнем сформованості сімейних цінностей не завжди виявляють уміння розпізнавати конфлікти, що відбуваються між членами сім'ї, й відповідно реагувати на них. У таких учнів спостерігається різний спектр емоцій – від агресії до смутку. В учнів із середнім рівнем сформованості сімейних цінностей не цілком розвинене вміння піклуватися про себе та про членів власної сім'ї, вони допомагають не всім членам сім'ї й не всім намагаються приносити радість. Також ці учні не завжди виявляють активність у домогосподарських справах.

Для низького рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи характерним є: загалом позитивна, але нестійка мотивація до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю відносин між її членами. У таких учнів лише фрагментарно спостерігається позитивна мотивація до пізнання

сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей. Вони майже не обізнані з сімейними цінностями і, відповідно, не виявляють готовності їх урахувати в майбутньому житті. Учні з низьким рівнем загалом мають позитивні установки до пізнання сімейних цінностей, але сам пізнавальний процес у цій сфері їм видається нецікавим. Під час спілкування з членами сім'ї такі учні рідко відчують емоційне благополуччя, майже не виявляють чутливості до членів сім'ї, що опинилися в кризових ситуаціях. Учні з низьким рівнем сформованості сімейних цінностей майже не виявляють уміння розпізнавати конфлікти, що відбуваються між членами сім'ї, й відповідно реагувати на них. У таких учнів можуть виявлятися і агресивні стани, і відчай. В учнів із низьким рівнем сформованості сімейних цінностей частково розвинене вміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, вони не намагаються допомагати членам сім'ї і не завжди навіть замислюються над тим, щоб приносити їм радість. Також ці учні не виявляють активності в домогосподарських справах, а роблять їх лише з примусу.

Процедура діагностики рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи охоплювала три етапи: збір інформації для проведення діагностики; встановлення рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи; формування методичних рекомендацій щодо підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

У процесі виконання завдань ми застосовували різні методи: вивчення документації, педагогічне спостереження, анкетування, опитування, бесіда, оцінка й аналіз діяльності, педагогічний експеримент. На основі документації вивчалися типи сімей, інтереси та нахили учнів, їхні особистісні психолого-педагогічні характеристики. Також документація допомагала з'ясувати участь учнів у різних заходах, успішність в освітній діяльності, участь у позакласній та позашкільній роботі в секціях, гуртках тощо. Серед основних документів, які ми аналізували, були соціальні паспорти класів, особові справи і таблиці, класні журнали, плани роботи класних керівників тощо.

Такий метод, як педагогічне спостереження, застосовувався під час вивчення зовнішніх виявів активності учнів основної школи, що дало змогу ознайомитися з їх поглядами, уявленнями про значення сімейних цінностей у їхньому житті, їх емоціями, ціннісними орієнтаціями, з'ясувати участь у різноманітних шкільних заходах, присвячених сімейним святкам і спільному дозвіллю з батьками.

Результати спостереження фіксувалися у відповідних бланках (див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

**Бланк спостереження за виявами показників рівнів
сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи
(у балах від 1 до 3)**

№ п/п	Прізвище, ім'я учня	вияв мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами	мотив щодо пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей	обізнаність із сімейними цінностями та готовність урахувувати їх у майбутньому житті	позитивні установки на пізнання сімейних цінностей	відчуття емоційного благополуччя під час спілкування з членами сім'ї	чутливість щодо виявлення проблем у сім'ї	уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї та відповідно реагувати на них	уміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість	здатність до вияву активності у домогосподарських справах
1										
2										

Наступний метод – створення педагогічних ситуацій – давав змогу кожному учневі виявити готовність до здійснення моральних вчинків, виконання обов'язків у різноманітних ситуаціях: вербальних (розповіді про різні типи сімей, їхні можливості та проблеми з подальшим обговоренням); практичних (ознайомлення учнів із реальними проблемами, з якими стикається сім'я, наприклад, випадок, коли одного з членів сім'ї звільнили з роботи, і вивчення їх установки на допомогу такому члену сім'ї); уявних (аналіз учнями вчинків людини, оцінка її дій тощо, наприклад, під час перегляду фільмів);

конфліктних (проведення ігор, де потрібно розв'язати конфліктну ситуацію, знайти консенсус, виявити доброзичливість до іншої людини тощо).

Також здійснювалась експертна оцінка з боку вчителів, соціально-психологічної служби, класних керівників, які знають учнів, мали контакт із їхніми батьками. Серед важливих методів були визнані бесіда та анкетування. Метод бесіди дав змогу дізнатися про характери учнів, сформованість у них сімейних цінностей. Під час бесіди учням ставили запитання, завдяки яким надалі уточнювалась отримана з інших джерел інформація стосовно їхньої мотивації до пізнання сімейних цінностей, готовності допомогти членам сім'ї, ставлення до духовних і матеріальних сімейних цінностей, духовної культури тощо.

Для роботи з учителями, батьками та членами сім'ї було використано матеріали посібника «Мистецтво життєтворчості особистості» (1997), у якому під духовністю розуміється розкриття вищого, абсолютного в собі, в іншій людині, у житті. Ми пояснювали, що духовність, на відміну від матеріальності, пов'язана з прагненням людини охопити життя в усій його повноті, і саме тому духовні сімейні цінності є однією з умов відповідального, але вільного життя разом. Під час бесіди ми акцентували на тому, що духовність у сімейних цінностях має розкриватися як потреба членів сім'ї перетворювати зовнішнє на внутрішнє, духовний світ на законах Істини, Добра і Краси в їх гармонійній єдності. Отже «контури» духовних цінностей історично зафіксовані в народних традиціях, у мистецтві, у різних вченнях. Універсальні цінності – Істина, Добро, Краса для сімейних цінностей постають як ідеальні, до яких прагнуть члени родини через самовдосконалення. Ми наголошували на тому, що духовні сімейні цінності не є даністю, а тими джерелами, які потребують відкриття й докладання спільних зусиль для зміцнення сім'ї, її розвитку і плекання.

Духовні сімейні цінності потребують постійної уваги з боку кожного члена сім'ї, адже кожному потрібно розвивати моральні, інтелектуальні, емоційні, естетичні та вольові якості й у цих межах набувати нових

характеристик. Ми підкресливали, що духовні сімейні цінності охоплюють і ціннісне ставлення до інших життєвих світів – і до світу цінностей, і до світу побутового, повсякденного життя. Тут відбувається взаємопроникнення духовних і матеріальних сімейних цінностей, що у своєму поєднанні становлять унікальне й неповторне сімейне життя.

Опорою для бесід, що мали з'ясувати ставлення до процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи, служили такі запитання: Чи можна сьогодні говорити з підлітками про цінності взагалі? Де слід шукати витoki духовних сімейних цінностей? Чи можна під час спілкування з учнями протиставляти інтереси сім'ї і інтереси особистості? Що слід робити для того, щоб у сім'ї не було глибоких емоційних потрясінь? Якими є засоби формування духовних і матеріальних сімейних цінностей?

Крім того, ми розробили інструментарій для з'ясування стану рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи (анкети для учнів та їхніх батьків, анкета для вчителя). Це був комплекс опитувальників для визначення кожного критерію.

Так, опитувальник «Когнітивний критерій сформованості сімейних цінностей» містить такі запитання:

1. Чи цікаво тобі пізнавати різні типи сімей?
2. Якими можуть бути стилі взаємин у сім'ї?
3. Як спілкуватися з членами сім'ї, щоб вони відчували від спілкування радість?
4. Які тобі відомі сімейні цінності?
5. Що найбільше цінують у твоїй сім'ї?
6. Як ти вважаєш, чи знадобляться тобі знання про різні типи сімей у майбутньому?
7. Які сімейні цінності є в твоїй родині?
8. Чи відрізняються цінності твоєї сім'ї від цінностей тих сімей, у яких проживають твої друзі?
9. Якими мають бути сімейні цінності?

За допомогою відповідей на ці запитання ми з'ясували рівень сформованості когнітивного критерію і, відповідно, його показників. Отримані дані були оформлені в спеціальну карту спостережень (див. табл. 2.2.).

Таблиця 2.2.

**Оцінювання показників рівня сформованості сімейних цінностей
в учнів основної школи за когнітивним критерієм**

№	Показники	Бал
1.	Вияв мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами	
2.	Мотив щодо пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей	
3.	Обізнаність із сімейними цінностями та готовність ураховувати їх у майбутньому житті	
Разом		

Для оцінювання показників рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи за ціннісно-емоційним критерієм були використані такі запитання:

1. Чи бажаєш ти більше пізнати сімейні цінності? Що тебе мотивує до цього?

2. Чи трапляються випадки, коли ти відчуваєш емоційне благополуччя від спілкування з членами сім'ї?

3. Чи трапляються випадки, коли ти виявляєш чутливість до членів твоєї сім'ї, якщо в них з'являються проблеми?

Для більш детального вивчення можна запропонувати спеціальну вправу. Наприклад: учні сідають у коло і називають декілька випадкових букв. Озвучується завдання: «Сьогодні ми хочемо побажати членам своєї сім'ї усього найкращого. Ми маємо починати добрі слова з тих букв, які отримали випадково. Для такої роботи надається певний час (до 15 хв). По черзі учні читають побажання, вибирають найкращі та спілкуються між

собою. Важливим також є оцінювання з боку вчителя реакції учнів на побажання: чи можуть вони відокремити позитивні побажання від негативних. Наприклад, такі висловлювання, як: «бажаю сміливості, сімейних свят», «бажаю відповідальності, ввічливості», «бажаю фантастичної фігури», можна оцінити як позитивні відповіді. Відповіді ж типу «бажаю здоров'я і злості» тощо не можуть бути оцінені позитивно.

Результати опитування ми пропонуємо оцінити за допомогою діагностичної карти, де проставляються відповідні бали й вносяться спостереження в графу «примітка» (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

**Оцінювання показників рівня сформованості сімейних цінностей
в учнів основної школи за ціннісно-емоційним критерієм**

№	Показники	Бал
1.	Позитивні установки на пізнання сімейних цінностей	
2.	Відчуття емоційного благополуччя під час спілкування з членами сім'ї	
3.	Чутливість до виявлення проблем у сім'ї	
Примітка:		Разом

Для оцінювання діяльнісного критерію рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи пропонуємо такі запитання та завдання:

1. Розкажи, як ти реагуєш, якщо тобі вдома кажуть неприємні речі?
2. Розкажи, як ти піклуєшся про себе, своє здоров'я і про членів своєї сім'ї.
3. Чи здатний ти бути активним, коли допомагаєш у домашніх справах?

Для зручності проведення роботи ми склали відповідну діагностичну карту (див. табл. 2.4.).

Таблиця 2.4.

**Оцінювання показників рівня сформованості сімейних цінностей
в учнів основної школи за діяльнісним критерієм**

№	Показник	Бал
1.	Уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї, та відповідно реагувати на них	
2.	Уміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість	
3.	Здатність до вияву активності в домогосподарських справах	
Разом		

Аналіз отриманих результатів діагностики, присвяченої виявленню рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, свідчить про складність цього процесу, який пов'язаний не лише з думками учнів і їх мотивами, діяльністю, а й з тим типом сім'ї, у якій вони виховуються, і тими стилями спілкування, що склалися в ній. Зауважимо, що досить складно говорити про матеріальні сімейні цінності з учнями, які проживають у незаможних сім'ях і, відповідно, з тими учнями, члени сім'ї яких опинилися в кризових ситуаціях.

Також для діагностування ми використовували методичку «Ціннісні орієнтації» Рокича (2020), відповідно до якої учень отримував два списки цінностей і кожній цінності присвоював ранговий номер, пояснюючи, чому та або інша цінність є значущою саме в такому порядку.

Під час аналізу результатів методички ми звертали увагу на те, як загалом учні ставляться до цінностей. Для більш глибокого усвідомлення ними значущості сімейних цінностей завдання було дещо змінено: ранжувати цінності потрібно було згідно з відповідями на запропоновані запитання:

1. Як ти вважаєш, у якому порядку були б розташовані цінності, якби їх ранжував твій батько?

2. Як ти вважаєш, у якому порядку були б розташовані цінності, якби їх ранжувала твоя мати?

3. Як ти вважаєш, у якому порядку були б розташовані цінності, якби їх ранжували твої брат/сестра/інші члени сім'ї?

4. Уяви, що ти – ідеальна людина. У якому порядку тоді були б розташовані ці цінності?

5. Уяви, що тобі довелося переїхати в іншу країну. У якому порядку тоді були б розташовані ці цінності?

6. Як ти вважаєш, яким було б розташування цінностей у людини, яка переживає кризу сімейних стосунків?

Ми також склали опитувальник «Думка батьків щодо сформованості в учнів сімейних цінностей», який містив такі запитання:

1. Як Ви вважаєте, для чого Ваша дитина бажає пізнати сімейні цінності?

2. Чи допомагає Ваша дитина в домашніх справах (по господарству)? Охоче Вона це робить, чи ні?

3. Для чого дитині, на Вашу думку, потрібно вивчати різні типи сімейного спілкування?

4. Чи намагається дитина вдома задовольнити ваші прохання?

5. Як дитина спілкується з різними членами сім'ї?

6. Які теми цікаві Вашій дитині для спілкування?

7. Яку останню книжку читала Ваша дитина? Можете коротко викласти її зміст?

8. Які фільми Ваша дитина любить дивитися?

9. Як Ваша дитина ставиться до членів сім'ї?

10. Чи цікаво їй дізнатися про родовід та особливості характеру і поведінки інших членів сім'ї?

Методика обчислення цього опитувальника охоплювала три рівні. Так, до високого рівня належали повні, розгорнуті відповіді, які були майже ідентичні з відповідями самих учнів. До середнього рівня – відповіді, коли батьки відповідали фрагментарно, а до низького – коли здебільшого відповіді батьків не збігалися з відповідями їхніх дітей на такі самі запитання і, відповідно, зі

спостереженнями соціального педагога, психолога, класного керівника та вчителів.

Зауважимо, що відповіді батьків дають інформацію, якою тією або іншою мірою володіє дитина, а також інформацію про те, наскільки самі батьки обізнані з поняттям «сімейні цінності», типами спілкування, наскільки вони знають мотиви власних дітей та як реагують на їхню поведінку. За допомогою отриманих відповідей ми можемо з'ясувати, чи зацікавлені самі батьки у створенні доброзичливої атмосфери вдома, чи цікаво їм покращувати взаємини у сім'ї, чи можуть вони власним прикладом заохотити до високоморальної поведінки своїх близьких тощо.

Опитувальник «Думка класних керівників про рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи» містив такі запитання:

1. Як Ви вважаєте, учень/учениця _____ цілком усвідомлює значення сімейних цінностей, прагне їх пізнати?
2. Цей учень / учениця прагне з'ясувати, у чому полягає сутність духовних і матеріальних сімейних цінностей?
3. Чи розуміє учень / учениця свій стиль спілкування у власній сім'ї?
4. Чи він (вона) активно виявляє інтерес, коли йдеться про різні проблеми, що виникають у сімейному житті?
5. Чи характеризується учень / учениця шанобливим ставленням до членів своєї сім'ї?
6. Чи виявляє учень / учениця чутливість, коли у членів сім'ї виникають проблеми?
7. Чи має учень сформовану готовність до врахування духовних і матеріальних сімейних цінностей у майбутньому житті?
8. Чи бере учень / учениця активну участь у заходах і справах, які стосуються сімейних цінностей?
9. Він (вона) виявляє стійкість у позитивній установці на процес пізнання сімейних цінностей?

Відповіді класних керівників на запитання цієї методики свідчать про те, наскільки вони самі обізнані з рівнями сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, чи знають їх, уміють трактувати їхню поведінку тощо. За допомогою відповідей учителів про учнів ми з'ясували, чи займаються вони виховною роботою в цьому напрямі, чи заохочують учнів власним прикладом до пізнання своєї поведінки в сім'ї тощо.

Отже, у процесі діагностики слід зважати на специфіку роботи як з учнями, так і з учителями. За змістом відповідей, їх повнотою можна з'ясувати загальний рівень сформованості сімейних цінностей в учнівському колективі. Водночас слід звертати увагу на позитивне, байдуже, приховане негативне ставлення учнів основної школи до процесу діагностики рівнів сформованості сімейних цінностей. Під позитивним ставленням до процедур діагностики ми розуміємо створення атмосфери, де учні вільно, невимушено можуть висловлювати свою думку. Байдуже ставлення має також свої особливості: може відчуватися деяка напруженість під час проведення діагностичної роботи, коли учень усвідомлює зміст запитань, готовий на них відповідати, але водночас відповідає так, немовби відчуває зовнішній тиск. У таких ситуаціях ми пропонуємо зупинити на певний час процес діагностування, виявити проблему та окреслити шляхи її розв'язання. Під прихованим негативним ставленням до процесу діагностики ми розуміємо створення суперечливих і незрозумілих ситуацій, що в неначе відбуваються наче ненавмисно. У такому разі слід також зупинити процес проведення діагностики, з'ясувати сутність проблеми, проконсультуватися з представниками соціально-психологічної служби щодо ситуацій, які складаються в учнівському колективі.

2.2. Стан сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи

Для визначення стану сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи було створено дві групи: експериментальну (ЕГ) – 289 осіб та контрольну (КГ) – 278 осіб. Звернемо увагу на те, що діагностика рівнів

сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи охоплювала три етапи: констатувальний, формувальний і контрольний.

Метою діагностики на констатувальному етапі було вивчення вихідного стану рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи на початку експерименту. Реалізації мети сприяло виконання таких завдань:

1. Проаналізувати вихідний загальний стан рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної та контрольної груп.

2. Схарактеризувати вияви мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами в обох групах на цьому етапі експерименту.

3. Здійснити діагностику мотиву до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей на вихідному етапі експерименту.

4. З'ясувати вихідний стан обізнаності учнів основної школи контрольної та експериментальної груп із сімейними цінностями та їхню готовність ураховувати такі цінності в майбутньому житті.

5. Дослідити наявність позитивних установок на пізнання сімейних цінностей в учнів обох груп.

6. З'ясувати якість відчуття емоційного благополуччя учнів експериментальної й контрольної груп під час спілкування з членами сім'ї у учнів на початку експерименту.

7. Виявити прояви чутливості учнів, коли у членів сім'ї з'являються проблеми.

8. Установити наявність уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї, і відповідно реагувати на них.

9. З'ясувати наявність уміння піклуватися про себе й про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість.

10. Виявити здатність учнів основної школи контрольної та експериментальної груп до активності в домогосподарських справах.

Так, спочатку ми проводили діагностику рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи за показниками когнітивного критерію. Зокрема було проаналізовано вихідний стан обізнаності з сімейними цінностями та готовності враховувати їх у майбутньому житті, встановлено наявність мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами, наявність мотиву до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей. Для цього, окрім анкетування, використовувалися такі методи, як аналіз творів учнів (карта бажань майбутнього життя, есе на тему «Яким я бачу майбутнє своєї сім'ї?», «Яка цінність є найголовнішою в житті?»).

Були зібрані також малюнки про сім'ю, проаналізовані письмові твори на тему сімейних цінностей, сформульовані висновки про інтереси та здібності учнів, їх особистісні риси та якості тощо. Крім того, за допомогою методики Дембо-Рубінштейн (методика самодіагностики та рівня домагань) учні самостійно змогли оцінити рівні сформованості в них сімейних цінностей. Для цього вони на вертикальних лініях робили позначки про кожну властиву їм зараз якість і визначали рівень домагань, який би їх задовольнив, відповідаючи на такі запитання:

1. Уявлення про гармонійну сім'ю.

Рівень розвитку:

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

Бажаний рівень розвитку

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

2. Уявлення про духовні сімейні цінності.

Рівень розвитку:

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

Бажаний рівень розвитку

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

3. Уявлення про матеріальні сімейні цінності.

Рівень розвитку:

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

Бажаний рівень розвитку

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

4. Відчуття емоційного благополуччя під час спілкування з членами сім'ї

Рівень розвитку:

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

Бажаний рівень розвитку

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

5. Уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї, та відповідно реагувати на них

Рівень розвитку:

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

Бажаний рівень розвитку

0 ___ 10 ___ 20 ___ 30 ___ 40 ___ 50 ___ 60 ___ 70 ___ 80 ___ 90

Слушною в цьому контексті є думка В. Лаппо (2018) про те, що саме в цінностях «фіксується особлива значущість певних предметів (матеріальних чи ідеальних) для конкретної людини» (с. 12). Ціннісні орієнтації є «найважливішим регулювальним і детермінантним фактором мотивації особистості, а у сучасній психологічній науці ціннісні орієнтації – це вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, націлена на певний аспект соціальних цінностей» (*Там само*). Дослідниця підкреслює, що матеріальні умови життєдіяльності є детермінантами ціннісних орієнтацій так само, як і «індивідуально-типові риси, нахили і здібності людини» (Лаппо, 2018, с. 12).

Під час проведення дослідження ми враховували дані наукових розвідок Л. Канішевської, яка дійшла висновку, що «серед провідних термінальних цінностей у юнаків – здоров'я, матеріально забезпечене життя, любов, задоволення від життя (розваги, приємне дозвілля), цікава робота. У дівчат,

відповідно – любов, матеріально забезпечене життя, здоров'я, задоволення від життя (розваги, дозвілля), цікава робота» (Канішевська, 2014, с. 41). Як зауважує вчена, отримані нею дані не дають змогу диференціювати цінності за статтю, тобто поділити їх на «переважно жіночі та чоловічі цінності». Це відбувається тому, що «вони практично збігаються як у юнаків, так і в дівчат» (Канішевська, 2014, с. 41).

Результати оцінювання запитань, опрацювання інформації, отриманої під час бесід, спостереження, опитування дали змогу нам з'ясувати, що понад половину учнів замислюються над тим, якою вони бачать власну сім'ю в майбутньому. Водночас багато учнів упевнені: не все, що відбувається в сім'ях, де вони живуть зараз, слід повторювати в їхніх майбутніх родинях. Так, учні експериментальної та контрольної груп доходять висновку, що вони по-іншому ставитимуться до своїх дітей, не будуть конфліктувати, а також висловлюють думку про те, що іноді краще бути одному, ніж сваритися через різні сімейні проблеми. Майже половина опитаних учнів експериментальної та контрольної груп вважають, що чоловіки мають утримувати сім'ю, але водночас допомагати в домашніх справах, а жінки мають займатися вихованням дітей і працювати на такій роботі, де не потрібно докладати великих зусиль. Узагальнені дані щодо сформованості в учнів обох груп обізнаності з сімейними цінностями та готовності враховувати їх у майбутньому житті відображено в таблиці 2.5.

Як свідчать дані таблиці, рівень сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи в обох групах за когнітивним критерієм є недостатнім. Так, майже завжди мотивація до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами виявляється у 8,7% учнів експериментальної групи й у 8,6% опитуваних контрольної групи. Цей же показник виявляється час від часу в 64,6% учнів експериментальної групи й у 64,1% учнів контрольної групи. Рідко мотивація до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами виявляється у 26,7% учнів експериментальної групи й 27,3% учнів контрольної групи.

Таблиця 2.5.

Узагальнені дані констатувального етапу експерименту про рівень сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи за когнітивним критерієм (у%)

Показники	Групи	
	ЕГ (289 осіб)	КГ (283 особи)
Вияв мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами		
виявляється практично завжди	8,7	8,6
виявляється час від часу	64,6	64,1
виявляється рідко	26,7	27,3
Характер мотиву щодо пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей		
стійкий	8,1	7,9
нестійкий	66,7	66,2
майже не виявляється	25,2	25,9
Ступінь обізнаності з сімейними цінностями та готовність ураховувати їх у майбутньому житті		
цілковито обізнані	8,7	8,6
частково обізнані	64,6	64,1
не обізнані	26,7	27,3

На констатувальному етапі було також проведено діагностику рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи за ціннісно-емоційним критерієм. Для цього було використано опитування, спостереження, індивідуальні бесіди, діалог у групах, анкетування, спеціальні вправи тощо. Узагальнені результати наведено в таблиці 2.6.

Дані таблиці переконують у необхідності проведення роботи, що допоможе подолати наявні перешкоди й сформувати в учнів відчуття

переваги, коли вони зможуть виявляти чутливість до членів сімей, які опинилися в певній кризовій ситуації. І хоча забезпечення розв'язання проблем не є надзавданням учня в силу його вікових особливостей, проте він може замислитись над тим, що варто робити, а чого робити не слід, кому можна, а кому не можна розповісти про проблему тощо.

Таблиця 2.6.

**Узагальнені дані констатувального етапу експерименту про рівень сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи
За ціннісно-емоційним критерієм (у%)**

Показники	Групи	
	ЕГ (289 осіб)	КГ (283 особи)
Позитивні установки на пізнання сімейних цінностей		
позитивні, стійкі	10,0	9,8
позитивні, але не намагаються пізнати цінності досконало	69,7	70,3
позитивні, але процес пізнання цінностей не цікавить	20,3	19,9
Відчуття емоційного благополуччя під час спілкування з членами сім'ї		
часто відчують	7,5	8,6
відчують час від часу	67,4	64,1
рідко відчують	25,1	27,3
Чутливість щодо виявлення проблем у сім'ї		
виявляють	8,7	8,6
іноді виявляють	64,6	64,1
майже не виявляють	26,7	27,3

Значну увагу на констатувальному етапі було приділено визначенню рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи за діяльнісним критерієм. Окрім відповідей на запитання, ми проводили аналіз

їхньої взаємодії у групі, спостерігали за їхніми взаєминами у сім'ї, за їх умінням реагувати на конфліктні ситуації тощо (див. табл. 2.7.).

Таблиця 2.7.

Узагальнені дані констатувального етапу експерименту про рівень сформованості сімейних цінностей за діяльнісним критерієм (у%)

Показники	Групи	
	ЕГ (289 осіб)	КГ (283 особи)
Уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї, і відповідно реагувати на них		
сформоване	6,1	6,5
не завжди виявляють	71,6	70,7
не виявляють	22,3	22,8
Уміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість		
цілком сформовано	5,8	5,9
сформовано частково	79,3	79,0
не сформовано	14,9	15,1
Здатність до вияву активності в домогосподарських справах		
зазвичай виявляють	4,1	4,3
виявляють не завжди	67,1	66,7
не виявляють	28,8	29,0

Важлива роль у діагностичному процесі належала вчителям і батькам, соціально-психологічній службі, класним керівникам. Вони висловлювалися як із приводу рівня сформованості сімейних цінностей окремих учнів, так і кожної групи учнів (контрольної та експериментальної), що брали участь у дослідженні.

На основі систематизації даних та інформації, отриманої від батьків та вчителів про рівень сформованості сімейних цінностей в учнів основної

школи обох груп (за різними критеріями), укладено таблицю, що містить узагальнені результати констатувального етапу експерименту (див. табл. 2.8).

Таблиця 2.8.

Загальний стан рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи (за результатами констатувального експерименту, у%)

Рівні сформованості сімейних цінностей в учнів	Групи			
	ЕГ (289 осіб)		КГ (283 особи)	
Високий	8	22	8,1	23
Середній	65,5	190	65,7	186
Низький	26,5	77	26,2	74

Проведений аналіз отриманих даних дав змогу нам встановити, що на початку експерименту загальний стан сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи був незадовільний, і особливої принципової різниці між виявами показників в обох групах немає. Це стало підставою для теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки умов формування сімейних цінностей в учнівської молоді шляхом проведення формувального експерименту. На це і спрямовано наше подальше дослідження.

Висновки до другого розділу

У розділі на основі аналізу досліджень, присвячених розробленню критеріальної бази, визначено критерії й відповідні їм показники сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи: *когнітивно-мотиваційний* (вияв мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами; мотив щодо пізнання сутності духовних і

матеріальних сімейних цінностей; обізнаність із сімейними цінностями та готовність урахувати їх у майбутньому житті); *ціннісно-емоційний* (позитивні установки на пізнання сімейних цінностей, відчуття емоційного благополуччя(комфарту) під час спілкування з членами сім'ї, чутливість до виявлення проблем у сім'ї); *діяльнісний* (уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї, і відповідно реагувати на них; уміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість; здатність до вияву активності в домогосподарських справах).

За цими критеріями і показниками схарактеризовано рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи (високий, середній, низький).

Так, для високого рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи характерно: наявність стійкої позитивної мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами, позитивний мотив до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей, наявність обізнаності з сімейними цінностями та готовність урахувати їх у майбутньому житті. Учні з високим рівнем мають позитивні установки до пізнання сімейних цінностей, під час спілкування з членами сім'ї відчують емоційне благополуччя, виявляють чутливість до членів сім'ї, які переживають кризи, проблеми. Крім того, такі учні виявляють уміння розпізнавати конфлікти, що відбуваються між членами сім'ї, й відповідно на них реагувати. У них цілком сформовано вміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість. Також учні з високим рівнем сформованості сімейних цінностей зазвичай виявляють активність у домогосподарських справах.

Для середнього рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи характерно: наявність позитивної мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами, але така мотивація не завжди є стійкою. В учнів недостатньо позитивною є мотивація до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей. Вони частково обізнані з сімейними цінностями й не завжди виявляють готовність

ураховувати їх у майбутньому житті. Загалом такі учні мають позитивні установки щодо пізнання сімейних цінностей, але не намагаються пізнати їх досконало. Під час спілкування з членами сім'ї вони час від часу відчують емоційне благополуччя, іноді у них виявляється чутливість до тих членів сім'ї, які переживають кризи, проблеми, які їх підтримують, але вони намагаються дистанціюватися від тих членів сім'ї, із якими в них не встановлено емоційний контакт. Учні із середнім рівнем сформованості сімейних цінностей не завжди виявляють уміння розпізнавати конфлікти, що відбуваються між членами сім'ї, й відповідно реагувати на них. У таких учнів спостерігається різний спектр емоцій – від агресії до смутку. В учнів із середнім рівнем сформованості сімейних цінностей не цілком розвинене вміння піклуватися про себе та про членів власної сім'ї, вони допомагають не всім членам сім'ї й не всім намагаються приносити радість. Також ці учні не завжди виявляють активність у домогосподарських справах.

Для низького рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи характерним є: загалом позитивна, але нестійка мотивація до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю відносин між її членами. У таких учнів лише фрагментарно спостерігається позитивна мотивація до пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей. Вони майже не обізнані з сімейними цінностями і, відповідно, не виявляють готовності їх ураховувати в майбутньому житті. Учні з низьким рівнем загалом мають позитивні установки до пізнання сімейних цінностей, але сам пізнавальний процес у цій сфері їм видається нецікавим. Під час спілкування з членами сім'ї такі учні рідко відчують емоційне благополуччя, майже не виявляють чутливості до членів сім'ї, що опинилися в кризових ситуаціях. Учні з низьким рівнем сформованості сімейних цінностей майже не виявляють уміння розпізнавати конфлікти, що відбуваються між членами сім'ї, й відповідно реагувати на них. У таких учнів можуть виявлятися і агресивні стани, і відчай. В учнів із низьким рівнем сформованості сімейних цінностей частково розвинене вміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї,

вони не намагаються допомагати членам сім'ї і не завжди навіть замислюються над тим, щоб приносити їм радість. Також ці учні не виявляють активності в домогосподарських справах, а роблять їх лише з примусу.

У розділі розроблено діагностичний інструментарій, зокрема створено опитувальники окремо для вчителів і для батьків; розкрито основні методи вимірювання рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

З'ясовано, що на початку експерименту загальний стан сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи був незадовільним, і особливої принципової різниці між отриманими даними в експериментальній та контрольній групах не виявлено.

Матеріали другого розділу висвітлено в таких публікаціях автора: [1; 5; 6; 9; 13; 15], (див. Додаток Б).

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

3.1. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи

Питання обґрунтування умов, що мають сприяти покращенню виховної роботи в закладах загальної середньої освіти, досліджували і закордонні, і українські вчені. Здебільшого наукові праці, що містять розробки педагогічних умов, які допомагають формуванню уявлень особистості про сім'ю, створенню образу майбутньої сім'ї тощо, орієнтовані на учнів старшого шкільного віку та студентів вищих закладів освіти. Зауважимо, що в наукових дослідженнях висвітлено різні засоби, способи, форми та методи покращення виховного процесу у справі сімейного виховання в закладах середньої освіти, проте питання підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи ще не було предметом наукового вивчення.

Висвітлення сутності організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи передбачає уточнення таких понять, як «умови», «педагогічні умови», «організаційно-педагогічні умови». Розглянемо їх трактування в лексикографічних працях та іншій науковій літературі.

Так, у «Великому тлумачному словнику СУМ» (2005) наводиться декілька значень поняття «умова»: «1. Обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь. 2. Правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь. 3. Сукупність даних, положення, що лежать в основі чого-небудь» (с. 1506).

Сукупність організаційно-педагогічних умов у нашій роботі тісно пов'язана з перебігом освітньо-виховного процесу. Це свідчить про необхідність системного впливу на всіх його суб'єктів – учнів, їхніх батьків, самих учителів, а також соціальних педагогів, психологів, класних керівників під час роботи над підвищенням рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи. Такий погляд на розроблення організаційно-педагогічних умов ґрунтується на можливості досягнення результату виховного процесу, а отже, правомірним є твердження О. Єжової, що «умови – це обставини, а чинник – це процес. І саме умови можна конструювати, добирати, тоді як процес визначає зміни» (Єжова, 2014, с. 36). Через визначення педагогічних умов, під якими розуміється «сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених заходів педагогічного процесу, що забезпечують досягнення конкретної мети» (Дубич, 2007, с. 79), можна впливати на сам освітньо-виховний процес.

Педагогічний процес є одним із тих чинників, що існує протягом багатьох століть, і завдяки якому виховання набуває руху, змін. С. Гончаренко в «Українському педагогічному словнику» (1997) тлумачить педагогічний процес як «цілеспрямовану, свідомо організовану динамічну взаємодію вихователів і вихованців, у процесі якої виконуються суспільно необхідні завдання освіти й гармонійного виховання» (с. 253). І саме тому організаційно-педагогічні умови є важливими для процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Аналіз наукових джерел дав змогу виявити дотичні до нашої роботи – обґрунтування та реалізація організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи – наукові праці. Це, зокрема, дослідження К. Журби (2019), присвячене визначенню педагогічних умов виховання смисложиттєвих цінностей учнів основної і старшої школи; дослідження О. Лемещенко (2016), у якому розглянуто соціально-психологічні умови формування готовності до усвідомленого батьківства старшокласників; дисертація С. Пшеславської (2019), де розкрито педагогічні

умови формування сімейних цінностей у старшокласників засобами української літератури; дослідження Л. Северенчук (2018), присвячене визначенню педагогічних умов виховання культури родинних взаємин; дисертація О. Федоренко (2021), у якій висвітлено педагогічні умови національно-патріотичної вихованості учнів основної школи та інші. На нашу думку, у межах теми дослідження доцільно звернутися також і до Концепції сімейного виховання в системі освіти України «Щаслива родина» (на 2012-2021 роки), у якій наголошено на необхідності організації систематичної та послідовної педагогізації батьків, адже саме батьки є першими, хто виховує дитину. У Концепції зазначено: «у навчально-виховному процесі необхідно враховувати, що вплив сім'ї на підростаючу особистість залежить від багатьох факторів, а саме: склад сім'ї (повна – неповна, наявність членів старшого покоління); побутові умови; морально-психологічний клімат; соціальна орієнтація; загальна культура; забезпечення єдності вимог до дитини усіх членів сім'ї; характер спілкування батьків із дитиною; єдність сімейних інтересів» (*Концепція Сімейного Виховання...*, 2013). Також у цьому документі окреслено два напрями роботи з батьками: «педагогічна просвіта батьків з використанням сучасних форм і методів роботи; активне залучення до виховної роботи з дітьми в рамках класу, школи» (*Там само*, 2013).

Ми вважаємо важливим привернення уваги вчителів до цих напрямів роботи із батьками, оскільки Концепція містить чіткі орієнтири для досягнення найкращого результату у формуванні сімейних цінностей в учнів основної школи.

Як зазначає К. Кришнінець-Андялошій (2021), оновлення сучасної школи, удосконалення змісту та умов її діяльності зумовлюють зміни організаційного аспекту в житті шкільного колективу. З огляду на це набуває актуальності «пошук нових форм і методів організаційно-педагогічної діяльності, спрямованої на виконання завдань щодо створення умов для розвитку всіх суб'єктів освітнього процесу школи – як учителів, так і учнів»

(с. 199). Погоджуючись загалом із думкою вченої, зауважимо, що на сьогодні й досі не виявлено цілісну сукупність організаційно-педагогічних умов підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи. Це, на нашу думку, зумовлено новими й доволі різноманітними поглядами на сутність сімейних цінностей, їх значення в конкретних умовах життя підлітків, які можуть бачити різні типи сімей, намагатися адаптуватися до нових умов спілкування, що спричинено різними освітніми змінами, зокрема й проблемами глобального масштабу – погіршенням екологічних умов проживання людини, пандемією Covid-19, військовими конфліктами. Як приклад, наведемо міркування О. Малиновської, та О. Коломієць щодо демографічних наслідків гібридної агресії Росії проти України. Учені зазначають, що сьогодні частина біженців із України повертається додому, але велика кількість українців залишається проживати в Росії. Це відбувається через погіршення якості життя та загалом дуже складну ситуацію в самопроголошених Донецькій та Луганській республіках. На думку О. Малиновської, та О. Коломієць (2017), такі наслідки також поглиблюють кризу інституту сім'ї: «Навіть у разі повного припинення воєнних дій міграційний потік поповнюватиметься за рахунок членів сімей тих, хто виїхав раніше, молоді, яка виїжджатиме на навчання, кваліфікованих працівників, які не можуть професійно реалізуватися в зруйнованій економіці регіону. Таким чином, Україна нестиме відчутні демографічні втрати, тоді як Росія отримуватиме додаткові людські ресурси, необхідні для гальмування обезлюднення стратегічно важливих для неї територій» (с. 85).

Будемо дотримуватися думки про те, що в прийнятті учнями духовних і матеріальних сімейних цінностей і розуміння ними цих цінностей є дві вкрай суперечливі, але вимірювані форми – зовнішня і внутрішня. Перша, зовнішня форма орієнтації на прийняття й розуміння сімейних цінностей полягає в тому, що і духовні, і матеріальні цінності для учнів не є власне цінностями, а виступають лише інструментом, що допомагає задовольняти власні потреби та егоїстичні інтереси (наприклад, один учень під час бесіди

відповів, що він завжди допомагає своїй старшій сестрі прибиратися у її кімнаті, тому що вона завжди дозволяє йому грати на її дорогому телефоні). У цьому можна побачити наявність декількох тверджень, які відображають позитивну зовнішню установку на прийняття сімейних цінностей: 1) я люблю свою сім'ю: у мене є своя кімната, мені в ній спокійно; 2) моя сім'я дає мені все для того, щоб я виглядав / виглядала добре серед своїх друзів. Інша форма позитивної установки на прийняття сімейних цінностей – внутрішня, що охоплює цінності, які об'єднують усіх членів сім'ї. Це дає учням змогу відповідально та чуйно ставитися до взаємин, які складаються всередині сім'ї, шукати шляхи розв'язання проблем, що з'являються в житті кожного члена сім'ї. Якщо учень погоджується з наступними твердженнями, можна вести мову про внутрішню форму позитивної установки на прийняття сімейних цінностей, наприклад: 1) я завжди намагаюся допомогти батькам по дому, якщо вони затримуються після роботи; 2) мені подобається забирати свою молодшу сестричку / братика, щоб погратися, поки мама трохи відпочине.

На нашу думку, друге твердження становить інтерес для подальших досліджень, оскільки однією з тенденцій нашого часу є збільшення кількості однодітних сімей та зменшення багатодітних. Цю поширену в Україні тенденцію до зменшення кількості багатодітних сімей В. Кравець (2020) представив як поступове формування малодітної моделі репродуктивної поведінки, адже на сьогодні багатодітні сім'ї досить часто розцінюються як «соціальні утриманці» (с. 496). Таке ставлення до багатодітних сімей, на думку вченого, зумовлено установкою на різних рівнях, а також у багатьох соціальних сферах (державні, економічні структури, шкільні вчителі, правоохоронні органи, відділи кадрів на підприємствах тощо): «Багатодітність, – зауважує В. Кравець, – не схвалювалась місцевими чиновниками, бо матері вимагали встановлених пільг, а бідні ресурси соціальної сфери України завжди обмежені. Багатодітність не вітали шкільні вчителі, бо діти з таких сімей вимагали підвищеної уваги. Насторожене

ставлення до багатодітних сімей було й у представників правоохоронних органів, бо діти з цих сімей частіше від інших здійснювали протиправні дії. Усі ці оцінки багатодітності справедливі й для нинішнього дня. Вони стали навіть гострішими...» (Кравець, 2020, с. 496). Слушною є думка автора і про те, що такі моделі поведінки людини створюють певні прогалини у виховному процесі. У дитини, навколо якої «обертається світ», про яку піклуються всі рідні, оскільки вона єдина в родині, більшим є ризик формування таких якостей, як егоїзм, себелюбство; процеси її адаптації до реального соціуму є слабкими, а саме дитинство – збідненим унаслідок позбавлення родинних зв'язків між братами і сестрами: «В однодітній сім'ї для дівчат – відсутня «школа материнства», яку б вони могли пройти на своїх молодших братах і сестрах. Саме тому догляду за дітьми молоді жінки вчать на своїй першій, часто теж єдиній дитині, що не може не позначитись на її фізичному розвитку» (Кравець, 2020, с. 497).

Погоджуючись із вченим, додамо, що не лише на фізичному, а й на інших рівнях (емоційному, психологічному) відсутність братів і сестер у сім'ї спричиняє ризики збіднення саме духовної сфери, що наближує підлітка до прийняття егоцентрованого типу поведінки і, відповідно, взаємин із членами сім'ї. Так, наша думка є суголосною твердженню Л. Гончар (2018а) про наявність різних типологічних груп підлітків (егоїстичний, конкурентно-пасивний, альтроцентричний). На переконання вченої, егоцентрований тип співвідноситься «з низьким рівнем сформованості гуманних взаємин з батьками з боку підлітка. Дитина підліткового віку характеризується майже відсутніми знаннями про сутність понять “гуманність”, “гуманні якості” (сердечність, чуйність, турботливість, милосердя, співчуття, співпереживання), має фрагментарні знання про моральні норми та правила поведінки, що визначають гуманні взаємини між батьками й дітьми в сім'ї; не усвідомлює необхідність їх дотримання; не вміє керувати власними емоціями, не усвідомлює потреби відчувати переживання батьків...» (с. 247). Уважаємо, що розроблену Л. Гончар типологію слід обов'язково брати до

уваги під час формування сімейних цінностей в учнів основної школи. З огляду на це, учителям дуже важливо знати, як учень спілкується в школі, як виявляє чуйність та співчуття, коли йдеться як про його батьків, так і про батьків однокласників.

Процес виховання в закладах загальної середньої освіти має охоплювати різні напрями. Так, у дисертації О. Федоренко (2021) акцентовано на взаємозв'язку сімейного виховання з вихованням учнів-патріотів. Дослідниця визначає педагогічні умови національно-патріотичної вихованості учнів основної школи, серед яких «упровадження методики формування національно-патріотичної вихованості учнів основної школи загальноосвітніх навчальних закладів; внесення ціннісних складових у зміст навчальних предметів; розгортання культурно-освітнього простору для активно творчої національно-патріотичної діяльності учнів; здійснення соціально значущих національно-патріотичних справ та вчинків» (с. 3). Підкреслимо сфокусованість роботи на питаннях формування національно-патріотичної вихованості учнів основної школи і концентрування ідей автора на родинних зв'язках, які об'єднують народ, на вчинках, які важливі для близьких людей, для оточення, а також для представників різних культур у нашій країні.

Проблему педагогічних умов формування сімейних цінностей у старшокласників засобами української літератури актуалізовано в дослідженні С. Пшеславської (2019). Учена доводить, що молодь є рушійною силою в перетворенні майбутнього, і саме від того, наскільки сформована в них система сімейних цінностей, залежить питання відродження нашої держави. Дослідниця вважає, що сім'я відіграє значну роль у житті людини, вона є «основою активної, творчої та самодостатньої життєдіяльності особистості». На основі проведення С. Пшеславською формувального експерименту було доведено ефективність таких педагогічних умов, як «забезпечення готовності суб'єктів освітнього процесу до формування сімейних цінностей старшокласників засобами української літератури;

формування сімейних цінностей учнів шляхом використання інтерактивних методів навчання під час вивчення творів української літератури; налагодження творчої співпраці між учителями, учнями та їхніми батьками в процесі формування сімейних цінностей шляхом використання дидактичних фільмів, фільмів-екранізацій і театральних постановок творів української літератури» (Пшеславська, 2019, с. 4). Хоч це дослідження й орієнтовано на старшокласників, а засіб обраний дослідницею є досить вузьким (передбачає роботу вчителя за спеціальністю «Середня освіта. Українська мова і література»), варто вказати на одну з найважливіших умов серед запропонованих, яка може бути широко представлена у виховній роботі загалом – творча співпраця вчителя з учнями та їхніми батьками в процесі формування сімейних цінностей.

Особливості виховання культури родинних взаємин і, зокрема визначення педагогічних умов у цьому напрямі, розкрито в дослідженні Л. Северинчук (2018). Попри те, що педагогічні умови формування культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти були обґрунтовані для старшокласників, а не учнів основної школи, ми також вважаємо за доцільне врахувати їх у нашому дослідженні. Так, зокрема вчена виділяє такі педагогічні умови: «забезпечення навчально-методичного супроводу формування у старшокласників культури родинних взаємин засобами самопізнання; удосконалення науково-методичної підготовки педагогів до формування у старшокласників культури родинних взаємин на засадах особистісно-професійного самовдосконалення; розроблення та впровадження програми заходів для батьків та інших членів родин старшокласників з підвищення батьківської компетентності та рівня культури родинних взаємин» (Северинчук, 2018, с. 5). Отже, у роботі також наголошено на значущості взаємодії батьків і вчителів у цьому процесі, що є одним із стратегічних питань нашого дослідження.

Педагогічні умови виховання як практичний концепт концепції виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи

представлено в дисертації К. Журби. Базовими смисложиттєвими цінностями особистості вчена визнає свободу, любов, справедливість, гідність, а педагогічними умовами для їх упровадження – «гуманізацію виховного середовища; упровадження особистісно орієнтованої технології виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи; доцільне використання активних та інтерактивних методів і форм виховної роботи; підготовку педагогів до виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи» (Журба, 2019, с. 5).

Обґрунтовуючи вибір педагогічних умов у своєму дослідженні, вважаємо за доцільне врахувати думку К. Журби щодо використання активних та інтерактивних методів і форм виховної роботи не тільки в процесі набуття смисложиттєвих цінностей, а й під час формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Загалом аналіз матеріалів дав змогу дійти висновку, що організаційно-педагогічні умови є практичним концептом у процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи, виступають специфічним комплексом організаційної і педагогічної роботи й у певній сукупності сприяють досягненню мети – ефективній та результативній спільній роботі суб'єктів освітнього процесу. Проведене дослідження довело, що організаційно-педагогічні умови – це ті точки опори, що забезпечують ефективний процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи. З огляду на це, сформулюємо визначення організаційно-педагогічних умов, необхідне для нашої роботи. Отже, під організаційно-педагогічними умовами ми розуміємо *взаємозалежні та взаємопов'язані обставини в процесі формування сімейних цінностей, від яких залежить результативність та ефективність організованих людських зусиль у творенні моральної позиції учнів щодо гармонійності духовних і матеріальних сімейних цінностей у його нинішньому й майбутньому житті.*

Уважаємо, що вчитель може взяти за основу ситуації, які є предметом для виховної бесіди, і на цих прикладах обговорити з учнями сімейні

цінності, що підкріплені мудрістю нашого народу. Наприклад, ми не можемо заперечувати цінність матеріального достатку й фінансового добробуту в родині, оскільки наша освіта підпорядкована цілям розвитку життєвих компетентностей учня, спрямованих на досягнення успішності в реальному житті. Варто зазначити, що мудрість нашого народу йде набагато далі, за сучасні ціннісні пріоритети й однією з таких цінностей є цінність родинних зв'язків, що виявляється в повазі до всіх представників роду, а не тільки до тих, хто забезпечує матеріальний достаток сім'ї. Чи може приділяти вчитель достатньо уваги для формування цієї цінності? Так, оскільки серед гуманістичних цінностей – заохочення співчуття не тільки до близьких людей, які опинилися в скрутній ситуації, а й заохочення ініціативи в організації волонтерської діяльності, участі в благодійних акціях, ярмарках, мета яких – збір коштів на допомогу нужденним. Такі дії передбачають виконання різноманітних обов'язків, які доповнюють права дитини, а не обмежують їх. Що необхідно зробити для того, щоб підвищити рівень діяльнісного показника в процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи? Організовувати челендж в інтернет-мережах на користь допомоги нужденним? Так, але від самого челенджу мало користі, якщо ця діяльність відбувається не через внутрішню мотивацію, а під впливом уявлення красивих картинок, якими можна похвалитися в соціальних мережах. Учень основної школи також уже може допомагати виконувати обов'язки по дому, які формують побут сім'ї, а надалі різні види домашньої роботи можуть ускладнюватися для того, щоб у майбутній власній сім'ї учні могли самостійно здійснювати ефективну домогосподарську діяльність. Але чи враховується це в навчальних програмах школи? Зауважимо, що Міністерство освіти і науки України серед рекомендованих до вивчення в школі курсів духовно-морального спрямування запропонувало «Школу подружнього життя», про що йдеться в «Інструктивно-методичних рекомендаціях щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти в 2020/2021 навчальному році (2020): «у 5-6-х класах може

вивчатися предмет «Етика» або курси духовно-морального спрямування ... за рахунок інваріантної складової. Починаючи з 7-го класу ці курси можуть вивчатися «за рахунок варіативної складової» (с. 108). Також у документі йдеться про те, що «предмети духовно-морального спрямування слід викладати в тісній співпраці з батьками», а також надавати їм «можливість відвідувати уроки і позакласні заходи з предмета». Важливими аспектами в процесі вивчення цих курсів є письмова згода батьків і наявність учителя, який має професійну підготовку з цих курсів.

Окрім духовних сімейних цінностей, що розглядаються в предметах духовно-морального спрямування, важливою є і фінансова грамотність, яка є складником варіативних курсів, про що наголошено в зазначених вище «Інструктивно-методичних рекомендаціях» (2020): «Учні 5-9 класів мають можливість вивчати фінансову грамотність як варіативний курс за програмами: «Родинні фінанси» для 5 класу; «Фінансово-грамотний споживач» для 6 класу; «Фінансова культура» для 7 класу; «Прикладні фінанси» для 8 класу; «Економіка і фінанси» для 9 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Довгань А. І., Часнікова О. В. та інші; за заг. ред. Смовженко Т. С.)» (*Інструктивно-Методичні Рекомендації...*, 2020, с. 113). Ми вважаємо, що ці курси є важливими для підсилення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи. Особливий інтерес викликає курс «Родинні фінанси. 5 клас», у відповідному посібнику до якого наголошено на тому, що вже в 5 класі учні мають ознайомитися з поняттями «родинні» і «власні фінанси», у них мають бути сформовані навички «раціонального використання фінансових ресурсів родини». Автори посібника вказують на те, що «саме в родині закладаються основи буття людини, її моральні та світоглядні якості, формуються навички вмілого господарювання», що є, на нашу думку, одним із тверджень про формування матеріальних сімейних цінностей. Важливою в посібнику є теза про те, що сім'я – це першооснова життя людини: «Слово “сім'я” походить від слова “сьемъ”, що означає “робітник, слуга, домочадець”. Таким чином, у

первісному розумінні сім'я – це коло осіб, які визначаються як робітники, слуги і домочадці, тобто особи, які об'єднані певними економічними зв'язками. Сучасне розуміння поняття сім'ї є більш складним і неоднозначним. Це пояснюється тим, що сім'я як соціальне явище має різноманітні вияви свого існування. У зв'язку з цим категорія сім'ї використовується різними науками – економікою, соціологією, демографією і психологією» (*Родинні Фінанси. 5 клас, 2016, с. 6*). Також у цьому посібнику йдеться про неоплачувану роботу по дому, яка є цінністю не лише для сім'ї, а для всієї країни: «Неоплачувана домашня праця має величезне значення для економіки країни. За оцінками, на неї припадає від 25 до 40 відсотків багатства, створеного в індустріалізованих країнах. Робота в домашньому господарстві підтримує всю економіку наданням безоплатних послуг, від яких залежать багато людей, зайнятих на оплачуваній роботі. Домогосподарки (тепер часом і домогосподарі) не мають оплачуваної роботи. Однак вони не входять до статистики безробітних» (*Родинні Фінанси. 5 клас, 2016, с. 9*). Отже, ці та інші твердження сприяють формуванню в учнів основної школи розуміння цінності домогосподарської роботи, яка, хоч і не є оплачуваною, але дає змогу обслуговувати тих людей, які вважаються для своєї сім'ї годувальниками.

У низці шкільної літератури також наголошено на важливості формування у людини матеріальних сімейних цінностей. Наприклад, у посібнику для школярів «Економіка і я» (7 клас) є декілька тем, які становлять інтерес для нашого дослідження, зокрема тема «Економіка – це просто», де, окрім суто економічних категорій, розглядається важливість ведення домашнього господарства для життя кожної людини в сім'ї, якій потрібні певні товари, речі і послуги. Також у цій темі йдеться про доходи домогосподарств, що складаються із заробітної плати, прибутку від власної справи, ренти та орендної плати, дивідендів, відсотків, гонорарів (Длугопольський, 2020, с. 9). Ці та інші подібні теми, на нашу думку, покликані формувати знання про матеріальні сімейні цінності, які мають

бути гармонійним складником процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

У 9 класі учні починають вивчати предмет «Основи правознавства», у якому розглядаються важливі для нашого дослідження поняття – «шлюб», «сім'я», «права і обов'язки дитини, матері, батька» тощо. Наприклад, у підручнику Т. Ремех, та О. Пометун «Основи правознавства» (2017) є розділи, що містять ґрунтовну інформацію із цього питання. Так, у розділі «Сім'я і шлюб» розглядаються такі теми, як «Що таке сім'я?», «Як укладають шлюб?», «Які права та обов'язки подружжя?». У розділі «Батьки і діти» увагу присвячено темам «Як виникають права та обов'язки матері, батька і дитини?», «Які права та обов'язки батьків і дітей?», «Як держава охороняє дитинство?».

Подібні теми, але в більш розширеному форматі розглянуто в підручнику «Основи правознавства» С. Ратушняка (2017). Зокрема цікавими для нашого дослідження є теми розділу «Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових і кримінальних правовідносин». Автор підручника групує матеріал, виходячи з основ моралі народу й вироблених ним правил, наголошуючи на тому, що «звичаї регулювали всі життєві ситуації, – від господарської діяльності до сімейних відносин та відносин між членами роду» (Ратушняк, 2017, с. 8). Звертає увагу автор підручника й на поняття «добра» і «зла», які є основними орієнтирами для побудови взаємин між людьми, і на причини виникнення правил поведінки між ними, що виникають через «необхідність упорядкування відносин між людьми в різних життєвих ситуаціях шляхом встановлення певних норм (правил, стандартів); через необхідність регулювання поведінки конкретної людини в конкретних випадках. Правила спрямовували діяльність людей на створення умов для життя й звільняли від постійного страху перед навколишнім світом» (Ратушняк, 2017, с. 8). Як на нашу думку, то ці правила є дорожньою картою для роботи з учнями основної школи в напрямі формування цінностей сімейного життя. У підручнику звертається увага й на три основні складники

в галузі права – інститут права, публічне право і приватне право. У галузі приватного права виділяють цивільне, господарське, трудове, земельне й сімейне право. На жаль, у підручнику немає визначення терміна «сімейне право», яким користуються в нашій країні, що, на нашу думку, було б цілком доречним: «Сімейне право визначається як сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини, які складаються між подружжям, батьками й дітьми, усиновлювачами й усиновленими, іншими членами сім'ї та родичами на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» (*Сімейне Право*, 2016, с. 11).

У підручнику наведено приклади, що стосуються права інших країн: «За шаріатом (заснований на Корані та Сунні), при свідченні дві жінки прирівнюються до одного чоловіка, правовірні мають право брати дві, три і навіть чотири дружини, чоловік завжди має право на розлучення. Дружина такого права не має. Вона завжди повинна погоджуватися із чоловіком. А неодружені жінки зобов'язані закривати обличчя на людях» (*Ратушняк*, 2017, с. 39), які цілком доречно було б доповнити прикладами сімейного права нашого народу і такими прикладами, в основі яких універсальні базові цінності – справедливість, свобода, любов тощо.

На жаль, у підручнику не наголошено на соціальній цінності сімейного права як такого, що регулює головну умову життя, не розкрито, що таке сімейне право як таке. Тобто учні не мають точного уявлення про значення сімейного права як у житті окремої людини, так і всього суспільства.

Багато тем у підручнику націлено на розвиток показників когнітивного критерію рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, тоді як показники емоційно-ціннісного та діяльнісного критеріїв залишилися поза увагою. Так, наприклад, очікуваними результатами від вивчення теми «Сім'я. Шлюб. Взаємні права й обов'язки батьків і дітей» є здатність учнів «пояснювати, що таке сім'я та шлюб; пояснювати умови укладання шлюбу,

зокрема й неповнолітніми; визначати взаємні права та обов'язки батьків і дітей; пояснювати, чому права та обов'язки батьків і дітей є взаємними; розкривати обов'язок матері, батька щодо утримання дитини та обов'язок повнолітніх дітей утримувати батьків; моделювати та розв'язувати правові ситуації, пов'язані з правами та обов'язками батьків і дітей; висловлювати власне ставлення до взаємних прав та обов'язків батьків і дітей» (Ратушняк, 2017, с. 138).

Одним із суттєвих моментів також є вивчення учнями основної школи, починаючи з 9 класу, соціальних питань, що спрямовані на розв'язання проблем дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Тобто така інформація, яку отримують учні в 9 класі, є важливою для підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, адже занурює їх у такі правові практики, що наявні безпосередньо в нашій державі та спостерігаються в реальному житті. На нашу думку, цій темі бракує ціннісного складника, що потребує доповнення і, відповідно, корекції.

У темі «Як держава захищає права дитини в сім'ї» зазначено, що сім'я «має забезпечити кожному зі своїх членів особисту безпеку, фізичну та психологічну комфортність, можливість відчувати та проявити любов та турботу, самореалізуватися як особистість», тобто йдеться про те, що має бути в ідеальних умовах. У темі також наголошено на ганебних практиках, які поширені в нашій державі, тобто учні можуть досить часто спостерігати такі практики в житті своєї сім'ї або сім'ях своїх знайомих і намагатися не повторювати їх у своєму майбутньому сімейному житті. Крім того, у підручнику вказано на те, що сім'я може стати небезпечним місцем для зростання особистості: «...на жаль, у реальному житті, вона [сім'я] може стати і джерелом небезпеки: жінки та діти, а іноді й чоловіки, буває, страждають від виявів насильства з боку близької людини. Далеко не всі батьки у відносинах зі своїми дітьми дотримуються норм законодавства. Значною мірою, напевно, й через те, що в Україні ледь не нормою вважається «виховання» дітей за допомогою пасака чи розмови між подружжям за

посередництва кулаків» (Ратушняк, 2017, с. 145). Такі твердження, на нашу думку, слід доповнювати не тільки позицією «так не можна, це правопорушення», а й прикладами з реального життя, «що потрібно робити для того, аби створити й сьогодні, і в майбутньому сім'ю, яка реалізує всі свої функції якнайкраще». Саме на це повинна бути спрямована робота вчителів, а отже, переглянуті й оновлені такі засоби формування сімейних цінностей в учнів основної школи, як підручник, навчальна книга, що мають бути доповнені ціннісним складником і конкретними порадами, спрямованими на розвиток моральної поведінки в сім'ї.

Додамо, що для формування безпечного середовища для розвитку учнів в основній школі можна використовувати методичний посібник «Кодекс безпечного освітнього середовища» (2018), у якому передбачено формування у суб'єктів освітнього процесу (учнів, батьків, вчителів та ін.) навичок запобігання ризикам, подолання небезпечних ситуацій, труднощів, що іноді трапляються в сім'ї.

Після проведення констатувального експерименту, занурення в практику роботи основної школи ми можемо назвати основні проблеми, із якими стикаються суб'єкти освітнього процесу під час формування сімейних цінностей.

1. У закладах загальної середньої освіти відведено недостатньо часу для вільного спілкування на теми, пов'язані з сімейними цінностями, що звужує уявлення учнів про різні аспекти цієї проблеми, створює перешкоди для моделювання власного майбутнього і, відповідно, стримує особистий розвиток, погіршує процеси подальшої соціалізації.

2. У закладах загальної середньої освіти спостерігається недостатність системності процесу формування сімейних цінностей в учнів, і організаційні дії спрямовані більше не на досягнення цілей, а на методи керівництва значної кількості різноманітних виховних заходів.

3. Представники батьківського комітету зазвичай опікуються розв'язанням різноманітних проблем (організаційні, матеріально-технічні

питання, обладнання тощо), але питання соціально-культурного характеру, виховного процесу залишаються відкритими й і не завжди знаходять підтримку в інших батьків, які не є членами батьківського комітету.

4. Якщо вчителі основної школи проводять заходи, що стосуються сімейних цінностей, то вкрай мало батьків бере в них участь (на відміну від заходів у початковій школі). І на такі заходи, як батьківські збори, зазвичай приходять не більше, ніж один представник родини (бабуся, мати), а кількість татусів у таких заходах є незначною.

Це свідчить про необхідність взаємодії з батьками в процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи. З огляду на це багато педагогічних досліджень спрямовується на розвиток педагогіки партнерства, що, на думку Н. Харченко (2020), є «одним із ключових компонентів Нової української школи. Педагогіка партнерства – це педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками» (с. 233).

Отже, як переконуємось, автори робіт акцентують на найважливіших аспектах виховного процесу і вказують, які саме пріоритети мають спонукати до безпосередньої дії. Наголосимо на деяких основних напрямках, які ми врахували для обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи: 1) започаткування нових, цікавих програм для учнів, відповідно до їх інтересів, вікових особливостей; 2) координація реальних дій, що в теоретичному аспекті представлені як педагогіка партнерства; 3) узгодження цілеспрямованих впливів на учнів через спеціально розроблені заходи, спрямовані на формування сімейних цінностей.

Такі стратегічні напрями покладено в основу визначення нами основних організаційно-педагогічних умов, які мають бути перевірені в процесі формувального експерименту. До цих умов належать:

- забезпечення особистісно орієнтованої взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва між батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог);
- оптимізація процесу спілкування учнів основної школи на теми, що пов'язані з духовними і матеріальними сімейними цінностями;
- застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, які спрямовані на формування сімейних цінностей.

Для кожної з умов, на нашу думку, важливо розробити спеціальні виховні справи, які сприятимуть підвищенню рівня сформованості сімейних цінностей в учнів експериментальної групи. На розв'язання та координацію цього питання спрямовано подальше дослідження.

3.2. Хід та результати експериментального дослідження

Достовірність обґрунтованих організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи мала підтвердити експериментальна перевірка, що передбачала оцінку ефективності та практичної значущості розроблених положень у процесі педагогічного експерименту. Наступним етапом дослідження стало проведення формувального експерименту, у межах якого було здійснено апробацію розроблених організаційно-педагогічних умов.

Формувальний етап експерименту тривав з жовтня 2018 року до січня 2021 року. Його метою була перевірка ефективності організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи. Експеримент передбачав виконання таких завдань:

- 1) перевірити дослідно-експериментальним шляхом ефективність організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи;

2) виявити динаміку рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи до та після впровадження організаційно-педагогічних умов;

3) обґрунтувати за допомогою статистичних методів значущість отриманих результатів.

Вихідними методологічними позиціями організації формувального етапу було визнано основні підходи в забезпеченні формування сімейних цінностей в учнів основної школи – аксіологічний, системний, діяльнісний.

Аналіз наявних концепцій, підручників і посібників, планів і програм з виховної роботи засвідчив брак розроблених організаційно-педагогічних умов в їх цілісності й взаємоузгодженості.

На початку формувального експерименту ми відбирали учнів для експериментальної та контрольної груп для достовірності здобутих результатів. В експерименті, який проходив у 5-9 класах закладів загальної середньої освіти, взяли участь 572 учні основної школи, із них 289 входили в експериментальну групу, а 283 – у контрольну. Як зазначено в параграфі 2.2 дослідження (таблиця 2.8.), в учнів цих груп на констатувальному етапі експерименту було виявлено майже однакові кількісні показники сформованості сімейних цінностей.

Так, в експериментальній групі 8% учнів основної школи мали високий рівень сформованості сімейних цінностей, 66% – середній і 27% учнів – низький. З числа учнів основної школи була обрана і контрольна група, де учні мали однакові і кількісні, і якісні показники (у 8,1% школярів було виявлено високий рівень сформованості сімейних цінностей, у 65,7% – середній і у 26,1% – низький).

Методика проведення експерименту передбачала таку послідовність:

- упровадження програми «Вчимося бути сім'єю» для учнів експериментальної групи, їхніх батьків та членів родини;

- проведення діагностики рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної та контрольної груп на етапі формувального експерименту;

– порівняння початкового і заключного рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи в експериментальній і контрольній групах.

У теоретичній частині нашого дослідження ми обґрунтували умови, завдяки яким процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи є можливим:

– забезпечення особистісно орієнтованої взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва між батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог);

– оптимізація процесу спілкування учнів основної школи на теми, що пов'язані з духовними і матеріальними сімейними цінностями;

– застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, які спрямовані на формування сімейних цінностей.

Так, перша умова – забезпечення особистісно орієнтованої взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва між батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог) – реалізовувалася через проведення позакласної виховної роботи, індивідуальних консультацій, групових занять, дозвіллевих заходів тощо.

В основі цієї умови було впровадження програми «Вчимося бути сім'єю», де застосовувалися різні методи і прийоми виховання сімейних цінностей в учнів. На заняття запрошувалися батьки, класний керівник, соціальний педагог, психолог для того, щоб надавати підтримку учням і спілкуватися з ними на теми сімейних цінностей. Якщо кожна сім'я є унікальною, неповторною, то, відповідно, у різних сім'ях наявні різні практики спілкування в системі батьківсько-дитячих взаємин. Сімейні духовні й матеріальні цінності стали віссю для об'єднання учнів і членів їхніх сімей для експерименту. Саме таке розуміння було в основі створення занять. Розроблення експериментальної програми було продиктовано також рядом обставин, що пов'язані з виявом булінгу, кібербулінгу серед учнів

закладів загальної середньої освіти, поширенням випадків домашнього насильства над дітьми в Україні. У таких умовах, за відсутності спеціального інструментарію, що здатен забезпечити злагоду всередині сім'ї, що складається з людей, які мають різні, іноді протилежні, ціннісні орієнтації, є небезпека збільшення випадків непорозумінь і, відповідно, більшої кризи інституту сім'ї як сьогодні, так і в майбутньому.

Перша умова реалізовувалась в учнів експериментальної групи основної школи, тоді як з учнями контрольної групи спеціальної роботи для підвищення рівня сформованості у них сімейних цінностей не проводилось.

На контрольному етапі формувального експерименту ми зіставляли результати діагностики щодо рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної та контрольної груп. Для з'ясування статичної достовірності отриманих даних було проведено розрахунок критерію Пірсона χ^2 за такою формулою:

$$T_{\text{експ.}} = \frac{1}{N_1 N_2} \sum_{i=1}^3 \frac{(N_1 Q_{2i} - N_2 Q_{1i})^2}{Q_{1i} + Q_{2i}}, \text{ де } N_1 \text{ і } N_2 - \text{дані про кількість учнів}$$

в експериментальній та контрольній групах; Q_{1i} і Q_{2i} – кількість учнів у цих групах, у яких показники сформованості сімейних цінностей відповідають низькому ($i = 1$), середньому ($i = 2$) і високому ($i = 3$) рівням.

Після обчислення значення $T_{\text{експ}}$ ми порівнювали дані з наведеним у таблиці значенням $T_{\text{крит.}}$. На підставі цього дійшли висновку про статистичну достовірність отриманих нами експериментальних даних.

У розробленій програмі для учнів основної школи були враховані критерії і показники рівнів сформованості сімейних цінностей. Обсяг програми занять – 17 годин (1 година на тиждень).

Складниками процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи є перший («Я серед сім'ї») і другий («Сім'я, у якій я живу») розділи програми. Заключний етап програми – третій розділ («Будемо створювати майбутнє!»).

У пояснювальній записці ми зазначили, що сім'я для дитини є необхідною умовою життя і провідником соціалізації в різні сфери життя.

Найбільш сприятливі заняття для досягнення цієї мети наявні в основній школі, оскільки особливостями підліткового віку є початок дорослішання, розширення соціальних контактів, набуття навичок міжособистісного спілкування, прагнення до пошуку виходу зі складних і конфліктних ситуацій.

Важливим для соціалізації учнів є набуття досвіду конструктивної взаємодії в системі батьківсько-дитячих взаємин. Удосконалення типу і стилю взаємодії в сім'ї сприяє культурному розвитку підлітків і підвищує їхню впевненість у собі, а також самооцінку. Саме в підлітковому віці необхідно застерігати від таких негативних рис та виявів поведінки, як ворожість, упереджене ставлення, лайки, агресивність, бійки, образи тощо. Відповідно, в процесі експерименту вплив вчителя здійснювався на трьох рівнях – когнітивному, емоційно-ціннісному та діяльнісному. Так, на когнітивному рівні забезпечувалось формування в учнів основної школи уявлень про унікальність кожної сім'ї (традицій, поглядів на життя, способу спілкування тощо), наголошувалося на необхідності врахування традицій роду, збереження його унікальності, історії сім'ї, акцентувалося на неповторності сімейних традицій, необхідності поважати право кожного члена сім'ї на самовираження, творчість, свободу дій тощо. Емоційно-ціннісний рівень передбачав розвиток позитивного ставлення учнів до навколишнього світу, до близьких людей, усвідомлення цінності й унікальності власного «Я», цінності батьківства, материнства, дитинства, розвиток чутливості і таких почуттів, як любов до іншої людини, співпереживання, повага тощо. На цьому рівні ми намагалися формувати ціннісну свідомість і створювати позитивні установки на сприйняття духовних і матеріальних сімейних цінностей, розкривали особливості забезпечення психологічного комфорту в батьківсько-дитячих взаєминах тощо. Діяльнісний рівень впливу на формування сімейних цінностей учнів

реалізовувався через розвиток культури міжособистісного спілкування, зразки моральної поведінки, уміння контролювати себе та аналізувати власні дії, вчинки, регулювати емоційний стан тощо.

Метою програми було підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи на основі їхніх уявлень про існування різних типів сім'ї, розвиток мотивації до пізнання матеріальних і духовних сімейних цінностей, формування поважного ставлення до членів сім'ї, до сімейних історій, традицій; створення позитивних установок на визнання сімейних цінностей на основі поступового набуття соціальної компетентності. Програма занять спрямовувалась на накопичення знань про стилі спілкування в сім'ї, уміння будувати конструктивні стосунки в життєвому світі сім'ї тощо.

Важливими завданнями програми були:

- 1) організація діалогової взаємодії з урахуванням особистісних інтересів підлітків;
- 2) формування позитивного досвіду ведення діалогу на тему формування сімейних цінностей в учнів основної школи;
- 3) розвиток мотивації до пізнання сімейних цінностей;
- 4) розвиток уміння виявляти гідне ставлення і повагу до членів сім'ї;
- 5) формування вмінь відчувати, вислуховувати, аналізувати причини появи психологічного дискомфорту в сім'ї;
- 6) формування вмінь висловлювати свої думки щодо особистих бажань, виражати власні почуття (як негативні, так і позитивні);
- 7) навчання конструктивних способів подолання конфліктних сімейних ситуацій;
- 8) заохочення до мирного співжиття в сім'ї тощо.

Програма «Вчимося бути сім'єю» спрямовувалась на підвищення рівня знань в учнів основної школи про сімейні цінності й про моральні вчинки у сім'ї, гуманні взаємини тощо. Виховання в цьому напрямі забезпечувалося позитивною атмосферою, а важливим для реалізації процесу формування

сімейних цінностей в учнів основної школи стало засвоєння моделей поведінки через діалог та вільне спілкування.

Окреслимо основні напрями програми «Вчимося бути сім'єю»:

- спілкування з учнями основної школи на засадах усної народної творчості (приказки, легенди та ін.), з використанням влучних афоризмів та кращих взірців художньої літератури, що відповідають темі спілкування;

- ознайомлення учнів з різноманітними сімейними традиціями (зокрема й за допомогою перегляду фрагментів відеофільмів);

- вивчення й обговорення особливостей поведінки людей у визначні дати, значення святкових костюмів для таких подій, як шлюб, народження дитини, хрестини дитини, різдвяні свята тощо;

- ознайомлення зі своєрідністю музичних та естетичних смаків у різних сім'ях;

- заохочення учнів до пізнання сімейних свят, визначних дат для членів сім'ї;

- вивчення елементів естетики в домашньому побуті тощо.

Для практичних занять було обрано об'єкти нематеріальної і матеріальної культури, що допомагали формуванню ціннісної свідомості учнів; розроблено систему ігор, вправ, спрямованих на набуття досвіду міжособистісного спілкування, творчих завдань, планів для дебатів і дискусій тощо. Зауважимо, що вимогою до обрання засобів формування сімейних цінностей в учнів основної школи є підбір таких історичних фактів, відомостей та інших матеріалів (усна народна творчість, зразки художньої літератури, елементи святкових костюмів тощо), що містять інформацію про національні особливості того краю, того міста, де проживають учні. Тобто вони мають бачити те, про що говорить учитель, і завдяки спілкуванню розуміти сенс побаченого більш глибоко, конструюючи в уяві своє майбутнє. Відповідно до концептуальних положень дослідження (взаємозв'язок кожної сім'ї з історією краю, її внесок у розмаїття культури місця проживання; сімейні традиції тощо) було розроблено систему занять, спрямовану на

формування сімейних цінностей в учнів основної школи. Кожне заняття будувалося з дотриманням принципу – від легкого до складного.

У програмі «Вчимося бути сім'єю» ми виділили такі критерії ефективності виховання: розуміння важливості прикладу батьків для процесу виховання; позитивне ставлення вчителя до сімейних цінностей; підвищення рівня знань підлітків про сімейні цінності; уміння застосовувати знання у своїй родині тощо.

Кожне заняття розпочиналося з невеликої ігрової вправи-розминки, що сприяла створенню приємної, позитивної атмосфери. В основній частині заняття учні виконували творчі завдання, слухали розповіді вчителя про різні ситуації, які ілюстрували цінність сім'ї, про необхідність гуманізації батьківсько-дитячих взаємин. Заняття закінчувалося рефлексивними вправами, що в процесі діалогу закріплювали знання, здобуті на цьому занятті. Наведемо тематичний план програми в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Тематичний план програми «Вчимося бути сім'єю»

Розділ I. Я серед сім'ї		Учасники
1.	Хто Я у своїй сім'ї?	Учні
2.	Мої емоції та почуття	Учні, психолог, члени сім'ї
3.	Мій дім – моя фортеця	Учні, соціальний педагог, члени сім'ї
4.	Сімейні традиції і свята	Учні, члени сім'ї
5.	Душевний спокій. Гідність. Достоїнство. Любов	Учні, члени сім'ї
Розділ II. Сім'я, у якій я живу		
6.	Мій дім. Моя історія сім'ї	Учні
7.	Професії в нашій сім'ї	Учні, класний керівник
8.	Затишок і спокій у моїй сім'ї	Учні, члени сім'ї

9.	Естетика в моєму будинку	Учні, члени сім'ї
Розділ III. Будемо створювати майбутнє!		
10.	Що буде цінувати моя сім'я?	Учні, члени сім'ї
11.	Правила життя в моїй майбутній сім'ї	Учні
12.	Кожний має вільно діяти для покращення життя сім'ї	Учні, класний керівник
13.	Мої стосунки з майбутніми дітьми	Учні
14.	Вдячність і ввічливість. Мої батьки та мої діти в майбутньому	Учні
15.	Моя майбутня професія	Учні, психолог
16.	Ідеальна сім'я, у якій я буду жити.	Учні, соціальний педагог
17.	Образ ідеального «Я» для моєї сім'ї (Проект)	Учні, соціальний педагог, психолог, класний керівник, члени сім'ї

Розкриємо зміст реалізації експериментальної програми з підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи на кожному з етапів. Так, метою першого етапу програми було становлення ціннісної свідомості учнів основної школи через усвідомлення ними власної ідентичності як члена сім'ї, свого «Я» і поступового розширення уявлень про ролі інших людей у сім'ї, збагачення уявлень про те, які цінності створює кожний член родини, які особливості, зокрема культурні, побутові, притаманні різним типам сімей.

Для досягнення мети було заплановано проведення п'яти занять, на яких поступово виконувались творчі завдання. Так, на вступному занятті «Хто Я у своїй сім'ї?» учні вчилися технік спостереження за своєю соціальною роллю, розкривали як власну неповторність, так і схожість із

членами своєї сім'ї. Ми намагалися розширити їхні уявлення про різні види емоцій, використовуючи фотографії і слайди із зображенням людей для того, щоб навчитися швидко розпізнавати емоції інших. Для занять ми просили учнів дібрати ті фотографії та картинки із зображенням емоцій, які їм більше до вподоби.

Наведемо фрагмент проведення заняття «Хто Я у своїй сім'ї?» з розділу I «Я серед сім'ї».

Мета: Допомогти учням зрозуміти, що кожний із них є неповторним і унікальним і водночас таким схожим на членів своєї сім'ї.

Обладнання для проведення заняття:

Тренінгова вправа «Незвичного ранку! Батьки, це я...».

Гра «У чому схожість мене з членами моєї сім'ї?».

Діалог у парах «Скільки членів сім'ї живуть поруч зі мною?».

У процесі гри ми керувалися положенням про те, що кожен учасник експериментальної програми буде поводитись по-новому, адже завдання, які вони виконуватимуть, – незвичні для них. Так, під час гри учні по-новому розкривали для себе соціальний простір своєї сім'ї, який, на нашу думку, є носієм цінностей, вбирає у себе психологічні процеси розвитку особистості, характеризується взаємопов'язаністю членів сім'ї та їх взаємозалежністю, сформованістю кривих почуттів і відчуттям спільної історії тощо. Важливо, що цінності, на які спрямовано увагу учасників програми, постають для кожного з позиції власного розуміння, що обумовлено наявним досвідом і рівнем сприйняття. Водночас у процесі спілкування відбувається взаємне збагачення соціальним досвідом, що коригує індивідуальне ставлення до тієї або іншої цінності. Завдяки цьому в інтерсуб'єктному просторі кожного учасника програми формуються нові уявлення, що «рухають» процес сімейної соціалізації.

Хід заняття:

На початку заняття учням повідомляли його мету, потім вони знайомились ближче між собою, вивчали різні способи привітання,

дізнавались про свої відмінності від інших членів сім'ї, доходили висновку про унікальність життєвих світів різних сімей.

Розглянемо виконання вправи «Незвичного ранку! Батьки, це я...». Учні сідають на стільці, утворюючи коло, і по черзі вітаються з групою, уявляючи, що вони нібито тільки прокинулися. Кожний учень до фрази «Незвичного ранку! Батьки, це я...» має додати свою індивідуальну характеристику, намагаючись не повторювати вислови інших (наприклад, Я – ваш улюблений син; Я – ваше сонечко; Я – майбутня відома гімнастка; Я – улюбленець у нашому домі; Я – найпривабливіший матрос на нашому кораблі та ін.). Після того, як всі учні назвали себе, учитель пропонує пригадати кумедні випадки, що з ними сталися й викликали посмішку у їхніх батьків («У мене було так...»).

Основна частина заняття передбачала проведення гри «У чому я схожий на членів своєї сім'ї?». Учитель у різному темпі (спочатку повільно, а потім – швидко, знову повільно й знову швидко) ставить запитання учням, а вони мають у такому самому темпі відповідати. Після проведення таких запитань-відповідей відбувається обговорення думок, які виникли під час гри.

1. На кого з батьків я схожий?
2. На чії руки з батьків схожі мої руки?
3. На чий голос у сім'ї схожий мій голос?
4. На чий характер у сім'ї схожий мій характер?

Після цього учні прослуховують невелике інформаційне повідомлення про цінності материнства і батьківства, про цінність сім'ї, яка є основою людського життя.

Наступним є діалог у парах «Скільки членів сім'ї живуть поруч зі мною?». Учень має знайти собі пару відповідно до кількості членів у його сім'ї. Так, якщо в сім'ї з підлітком проживає тато, мама, бабуся й молодший брат, то він має знайти пару із відповідним числом – 5).

Учитель дає змогу поспілкуватися в парах: не тільки з'ясувати скільки осіб у сім'ї, а й розповісти про її особливості.

Наприкінці заняття вчитель відтворює з учнями ті знання про цінності, які для них прийнятні та зрозумілі, з'ясовує, що сподобалося учням на занятті, та спонукає кожного до усвідомлення своєї унікальності й унікальності своєї сім'ї на тлі розмаїття суспільства.

Метою другого заняття «Мої емоції та почуття» було розширення уявлень учнів основної школи про емоції, формування в них умінь відчувати емоції іншої людини, розвиток емпатії, турботливості. Так, на занятті було проведено вправу «Даруємо погляд». Учні мали привітати по колу один одного, водночас супроводжуючи привітання виразним приємним поглядом. Зауважимо, що після виконання вправи учні дивилися на всіх приємним поглядом без спонукання з боку вчителя, який лише звертав увагу на те, що приємний і лагідний погляд повертається до того, хто його дарує іншим.

Після цього з учнями було проведено діалогічну вправу, яка розкривала різні емоції, притаманні підлітковому віку. На заняття запросили шкільного психолога, який разом з учителем наводив приклади різноманітних ситуацій, коли гарна емоція розряджала негативне середовище. Учитель наголошував на важливості розвитку почуття гумору, що з давніх-давен притаманно народу України.

Перед учнями, що були учасниками експерименту, ставилися такі завдання:

1. Пригадайте приємне почуття.
2. Які ситуації у вас пов'язані з приємними почуттями?

Як елемент ігрової ситуації використовувалась робота з картками із зображеннями емоцій. По колу викладалися картки із зображенням позитивних емоцій, а учні мали пояснити, що саме відчуває людина, якою може бути її поведінка після проживання цієї емоції.

Ми виходили з положення про те, що у такій грі має бути закладений ціннісний зміст, і саме тому ставили такі запитання:

1) Що може відбутися, якщо у членів твоєї сім'ї така емоція буде виявлятися часто?

2) А що буде, якщо такої емоції у членів твоєї сім'ї взагалі не буде?

Підкреслимо, що важливим для нас під час проведення цієї гри було насичення її когнітивним (оволодіння знаннями про сімейні цінності, мотивами до подальшого пізнання цінностей), емоційно-ціннісним (формування вмінь відчувати, вислуховувати, аналізувати причини появи психологічного дискомфорту в сім'ї та, відповідно, прогнозувати його наслідки) і діяльнісним (формування вмінь і навичок моральної поведінки, що мають переноситися в сімейні відносини) компонентами. Отже, отримання базових знань про сімейні цінності, спрямування учнів на моральні вчинки слугувало опорою для подальшої спільної роботи з батьками. Так, результати спостережень, які ми отримали на етапі зміни поведінки учнів, були обговорені з батьками в індивідуальних бесідах (ми запитували, чи сталися зміни в поведінці учнів після проведення цього заняття, наскільки вплив отриманих знань, робота в емоційному плані з психологом були ефективними).

Під час бесід ми доводили, що навчання сімейних цінностей є основою розвитку особистості, її успішної сімейної соціалізації, економічного добробуту, а метою такого навчання є всебічний розвиток дитини як особистості, яка вдосконалює інтелектуальні, творчі здібності, пізнає цінності, необхідні для успішної самореалізації. Ми також наголошували на тому, що сьогодні змінюється сам зміст освіти, що проголошено Концепцією Нової української школи, у рамках якої мета освіти визначена як всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, що здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення й навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності.

Ми зазначали, що під цінністю розуміють визначеність предмета, важливого для людини (суспільства). Тільки для людини, як розумної істоти, об'єкти світу мають певний сенс. Предмет надає їм особливого значення, освячуючи їх соціальними традиціями та звичаями, нормами добра і зла, художніми перевагами краси, красивим і потворним, релігійними віруваннями та безвір'ям, соціальним та політичним розумінням рівності, справедливості, нерівності та несправедливості. Ми доводили, що реальні факти, події, властивості, що сприймаються і пізнаються суб'єктом, також наділені певною цінністю, унаслідок чого в людини формуються (виявляються) різні почуття та емоції.

Батьки наголошували на тому, що підлітки є особливо вразливими й не завжди визнають життєві цінності, однак погоджуються з тим, що саме вони створюють фундамент особистості людини, оскільки є тим, що людина вважає найголовнішим у своєму житті. Ми підкреслювали, що переконання, ідеї, принципи, орієнтири, тобто ті цінності, що сповнюють наше життя сенсом, формують наш характер, визначають нашу долю. Також ми доводили, що одним з основних завдань сучасної школи є формування у дітей загальнолюдських духовних цінностей та орієнтирів, а визначним фактором формування цінностей сімейного життя є самовдосконалення особистості.

Батьки погоджувалися з думкою про те, що завдання школи – надання допомоги учням у процесі вдосконалення їхнього характеру, для чого необхідні такі життєві навички, як уміння самостійно ухвалювати рішення, критично мислити, ефективно спілкуватися, адекватно здійснювати самооцінку, чинити опір тиску, долати емоції та стрес, співчувати людям, радіти їхнім успіхам, керувати своїм життям. Отже, після проведення таких бесід батьки розуміли, що сучасна школа має всі можливості для формування сімейних цінностей в учнів основної школи й намагалися також більш активно працювати зі своїми дітьми в напрямі розвитку моральних цінностей, що має велике значення для їх майбутнього життя.

Отримані дані ми фіксували для подальшої обробки матеріалів експерименту.

Наступне заняття «Мій дім – моя фортеця» розпочиналося з емоційної розминки «Відгадай, у чому моя сила». Учні намагалися показати пантомімою, у чому їхня сила, що спонукає бути їх сміливими, стійкими та витривалими. Інші учні мали розгадати пантоміму.

Після цього учні прослухали повідомлення соціального педагога про те, що силу кожній людині надає її родина й те середовище, яке створено в родині. Соціальний педагог ознайомив з інформацією про типи сімейних середовищ, показав на прикладах (безособових) особливості проживання учнів у таких середовищах.

Наведемо приклади, які можна варіювати, доповнювати, змінювати, наближаючи їх до тих типів сімейних середовищ, у яких проживають учні експериментальної групи.

1. Учень Д. проживає в гармонійному сімейному середовищі. Йому після занять завжди подобається повертатися додому, він відчуває турботу всіх своїх близьких. Коли він приходить додому, то зазвичай обнімає маму і тата, запитує, який у них настрій.

2. Учениця М. проживає в конфліктному сімейному середовищі. Її батьки дуже часто сваряться між собою, і тому М. намагається йти з дому, коли відчуває, що буде сварка.

3. В учня П. в сім'ї сформовано середовище співробітництва. Коли П. відчуває труднощі, кожний із членів родини готовий надати йому допомогу. Сам П. також завжди радий допомогти своїм рідним.

4. У сім'ї учениці Т. сформовано ігрове середовище. Її батьки намагаються частіше відпочивати і грати в різні спортивні ігри. Для цього у дворі вони встановили баскетбольний майданчик, який відвідують різні мешканці будинку. Вони часто ходять із Т. у парк, катаються разом на гойдалках, електричних машинках, грають у настільний теніс. Т. не завжди

хочеться грати, іноді вона хоче залишитися наодинці, але загалом їй подобається грати з рідними.

5. У сім'ї учня Г. сформовано конкурентне середовище. Його старші брати завжди хизуються досягненнями у спорті один перед одним. Батьки схвалюють такі заняття спортом, але не завжди помічають вияви агресії у хлопців.

Після такого інформаційного повідомлення увагу учнів акцентували на цінності родинних зв'язків, які є в різних типах сімейних середовищах – як сприятливих, так і несприятливих. Учням роздавали аркуші з незакінченими реченнями, які вони мали продовжити, після чого в процесі спільного обговорення формулювалася основна думка. Для виконання завдання пропонувалося закінчити такі речення:

- Коли хвалять іншого, а не мене, я відчуваю...
- Коли хвалять мене, а не інших, я відчуваю ...
- Людина, яка залишилася самотньою, відчуває...
- Людина, у якої багато родичів, відчуває ...
- У той час, коли я граю з рідними, я відчуваю...
- Коли інші члени родини грають у цікаву гру, а мене до себе не кличуть, я відчуваю ...
- Коли з моєї рідної людини сміються (кепкують), я відчуваю...
- Коли я сміюсь (кепкую) зі своєї рідної людини, вона відчуває...
- Якщо моїй рідній людині страшно, я відчуваю ...
- Якщо мені страшно, то члени моєї сім'ї відчувають ...
- Якщо моїй рідній людині дуже весело, я відчуваю...
- Якщо я голосно сміюся, то члени моєї сім'ї відчувають...

Наприкінці заняття було здійснено рефлексію у вигляді підсумкової бесіди про розуміння типу сімейного середовища, у якому проживають рідні люди, про необхідність з повагою і турботою ставитися до потреб та почуттів інших членів сім'ї.

Після проведення цього заняття були організовані зустрічі з батьками, на яких здійснювалась просвітницька діяльність.

Так, ми наголошували на тому, що однією з ключових причин звернення до питання про значення і роль сім'ї в українському суспільстві є системна криза сімейних цінностей і відносин в сучасній Україні. Ця криза виявляється насамперед у скороченні кількості щорічно реєстрованих шлюбів на тлі зростання кількості реєстрованих розлучень. Крім того, криза сімейних відносин чітко виявляється в низькій цінності дітонародження в українських сім'ях. Ми наводили такі статистичні дані: за період з 1990 р. по 2017 р. природний приріст у 1990 р. становив 27,6 тис. осіб, а в 2017 скорочення становило 210,1 тис. осіб, що, очевидно, не забезпечує простого відтворення населення. Причин у цього явища, безумовно, багато, однак не можна заперечувати, що однією з головних причин низької народжуваності є характер сприйняття сучасним українським суспільством офіційного шлюбу, традиційної сім'ї та сімейних цінностей. Підтвердженням цього служить той факт, що частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, у 1990 р. становила 11,2%, а вже через 27 років – 20,5%.

Ми зазначали, що як таке поняття «традиційна сім'я» в полікультурному українському суспільстві не є монолітною конструкцією. Українське суспільство як на попередніх історичних етапах розвитку, так і сьогодні складається з різноманітних етносів, які мирно проживають на території нашої держави. Водночас у традиційних сім'ях поліетнічного, полікультурного українського соціуму наявні як відмінні, так і спільні ознаки.

У бесідах із батьками акцентовано було на питаннях, пов'язаних із вивченням ролі сім'ї в сучасному суспільстві, зі сприйняттям основоположних сімейних цінностей. Ми намагалися з'ясувати, яка з моделей сімейних відносин характеризується найбільшою стійкістю і покликана забезпечити комплексний соціальний розвиток, подолати кризу

сімейних цінностей в українському суспільстві. Водночас ми підкресливали, що сучасну педагогіку хвилюють питання виховання повноцінної особистості в традиційній сім'ї, формування сімейних цінностей і можливість їх популяризації.

Бесіди ми підкріплювали різними висловлюваннями видатних учених, педагогів, а саме: «Любов – це насамперед відповідальність, а вже потім насолода, радість. Головний зміст і мета сімейного життя – виховання дітей. Головна школа виховання дітей – це взаємини між чоловіком і дружиною, батьком і матір'ю. Дитина – дзеркало родини; як у краплі води віддзеркалюється сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері і батька» (В. Сухомлинський). Ми також вказували на те, що сьогодні є багато досліджень, у яких аналізуються різні аспекти виховного впливу та потенціалу родини. Цікавою для батьків виявилася інформація про те, що саме сімейні стосунки впливають на розвиток особистості дитини, і кожне помітне відхилення від моральних норм спричиняє недоліки, а часто й кризу у вихованні, неможливість цієї сім'ї впливати на дитину. Ми наголошували на тому, що внутрішні сімейні відносини мають унікальні характеристики, які, своєю чергою, роблять сімейне середовище найбільш адекватною і правильною формою виховання. Особливу роль сім'я відіграє в ранньому віці дитини, яка набуває соціального досвіду через міжособистісні відносини, що реалізуються в процесі безпосереднього спілкування.

Під час бесіди було акцентовано на тому, що одним з основних чинників, що впливає на формування дитини як особистості, є стосунки між батьками і дітьми. Тому провідними питаннями в батьківсько-дитячих взаєминах залишаються здоровий глузд, батьківські переконання і позиції. Говорячи про батьківські переконання, ми мали на увазі систему цінностей або сукупність вірувань, яких самі батьки дотримуються, свято вірять і передають це своїм дітям як позитивний приклад. Батькам були поставлені різні запитання, серед яких такі: «Чи зможе українська сім'я повернути собі статус зразкової, де батько і мати виховують своїх дітей з любов'ю,

у слухняності?», «Чи представлені сімейні цінності у нашої молоді?» тощо. Батьки доходили висновку, що міцна сім'я в Україні є гарантією нашого щасливого майбутнього, майбутнього наших дітей, нашої Батьківщини. Ми також повідомляли, що вкорінення сімейних цінностей відбувається різними способами, серед яких одним з найпоширеніших є так званий виховний потенціал сім'ї. Водночас ми зауважували, що навіть у найкращих, найщасливіших випадках, у руках талановитих і уважних батьків виховання єдиної дитини становить винятково складне завдання, яке передбачає спільне подолання труднощів. Це справжня школа жертвності, де немає місця егоїзму.

Під час бесід ми ознайомлювали батьків із нашим розумінням виховання як цілеспрямованої діяльності, що сприяє розвитку особистості дитини, входженню її в контекст сучасної культури, становленню її як суб'єкта власного життя, формування мотивів і цінностей; цілеспрямоване створення умов для освоєння людиною культури, перетворення його на особистий досвід через організований тривалий вплив на розвиток індивіда з боку виховних інститутів, соціального і природного середовища, з урахуванням його потенційних можливостей для стимулювання розвитку і самостійності. У бесідах ми представили розуміння виховної ситуації в родині як процес життєдіяльності сім'ї з урахуванням її структури і складу. Виховна ситуація в родині передбачає вплив дорослих членів сім'ї (батько, мати, дідусі, бабусі) на формування особистості дитини, характерологічних особливостей, навичок і умінь. Поступово батькам пояснювалось, що виховний потенціал сім'ї – загальні складники, складники виховного потенціалу сім'ї, – це сукупний вплив на дитину з боку батьків, прабатьків, старших братів, сестер, інших членів сім'ї, подружніх і сімейних взаємин, психологічного клімату сім'ї, її способу життя й устрою. Ми погоджувалися з думкою батьків про те, що важко виховувати дітей, коли немає матеріальної забезпеченості, але водночас доводили, що в сім'ях зі скромним матеріальним достатком виховання нічим не гірше, ніж у багатих. Усе це

залежить від батьківського піклування та батьківської уваги. Ми обстоювали думку про те, що потрібно систематично виховувати дітей, а не один раз на місяць. Важливим також є розуміння батьками того факту, що виховний потенціал сім'ї насамперед формує сімейні цінності й реалізацію його складників забезпечують в основному батьки. Отже, ми з'ясували, що під виховним потенціалом батьки розуміють сукупність психологічних, педагогічних, організаційних здібностей подружжя, його вміння організувати свій побут, працю, відпочинок для якнайкращого виховання дітей у сім'ї. Особистість матері і батька, їхні характери, темпераменти, індивідуальні особливості є вирішальним фактором у сімейному вихованні дітей. Виховний потенціал батьків залежить від їх власної вихованості, ціннісних орієнтацій, життєвих настанов, поглядів, від ступеня культурності, освіченості, від їх повсякденної поведінки в побуті, від якості їхніх подружніх взаємин.

У роботі з дітьми ми доводили важливість розвитку вмінь налагоджувати гуманні взаємини в системі батьківсько-дитячих стосунків, розвивати здатність прогнозувати вплив власних дій і слів на почуття членів родини. Для цього використовувалися такі методи, як бесіда, розповідь, гра. Наприклад, гра «Привіт, діду!» була спрямована на виявлення типу батьківсько-дитячих стосунків у сім'ї і, відповідно, на розвиток гуманних взаємин, уміння розпізнати конфліктну ситуацію та подолати її.

Заняття «Сімейні традиції і свята», «Душевний спокій. Гідність. Достоїнство. Любов», що завершували перший розділ програми, спрямовувались на пізнання духовних сімейних цінностей. У процесі здобуття знань про цінності на цих заняттях учні також намагалися міркувати про ідеали мирного співжиття, вірність у сімейних стосунках, надійну дружбу між членами сім'ї. Вправи, які виконувалися, були націлені на розвиток доброзичливості, цінності піклування про іншу людину, турботливість тощо. Ми доводили, що кожна людина в процесі життя визначає для себе життєві цінності, які створюють «фундамент» людської особистості, оскільки це те, що людина вважає найголовнішим у своєму

житті. Це переконання, ідеї, принципи, орієнтири, тобто ті цінності, що наповнюють наше життя сенсом, формують наш характер, визначають нашу долю. Ми вказували на те, що система цінностей кожної особистості закладається насамперед у сім'ї, де вона народжується і виховується. У своїй родині дитина бачить перший приклад такої цінності, як любов або її відсутності. Любов ми розкривали в декількох значеннях – як кохання, як почуття глибокої сердечної прив'язаності до кого-, чого-небудь, як глибоку повагу, шанобливе ставлення до людини, як глибоку приязнь, викликану родинними зв'язками, як внутрішній, духовний потяг до чого-небудь. Ми зауважували, що в нашій мові слово «любов» багатозначне і найбільш важливе, адже любов у житті відіграє провідну роль. Ми чуємо: «Любов – найпрекрасніше почуття», «Любов керує світом». Ми натрапляємо на це слово в книгах, піснях, журналах, фільмах. Психологи доводять, що потреба в любові – основна емоційна потреба людини. Заради любові ми підкорюємо гори, перепливаємо моря, перетинаємо пустелі, долаємо найскладніші труднощі. Без неї гори, моря і пустелі нам не здолати, а труднощі не перебороти.

Ми вважали за необхідне донести до учнів думки про те, що любов важлива для людини, але кожен по-різному наповнює змістом це поняття. Наприклад, ми говоримо, що любимо плавання, лижі, полювання. Ми любимо речі – їжу, будинок, машини. Ми любимо звірів – собак, кішок та інших. Ми любимо природу – дерева, траву, квіти, гарну погоду. Ми любимо людей – матір, батька, дітей, родичів, дружину, чоловіка, друзів. Ми любимо саму любов. Для того, щоб дитина виросла емоційно стабільною, необхідно задовольняти її основні емоційні потреби. Діти повинні відчувати, що вони бажані і потрібні, завдяки чому вони з часом стануть повноцінними людьми. Без любові вони будуть відставати емоційно і соціально. Ми доводили необхідність близької людини поруч.

У підсумку цього заняття ми довели, що життєві цінності визначають духовний стрижень кожної людини, яка намагається бути найкращою.

Найкращі діти бувають у щасливих батьків. Коли діти бачать живий приклад сімейного щастя, вони намагаються сприяти його зміцненню й ділити разом з батьками.

Для перевірки результативності впровадження організаційно-педагогічних умов було проведено два проміжні зрізи з урахуванням отриманих даних експертного опитування. Проведені кількісний і якісний аналізи свідчать про підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної групи. Отримані дані відображено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Стан рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної та контрольної груп (перший зріз)

Рівні сформованості сімейних цінностей в учнів	Групи			
	ЕГ (289 осіб)		КГ (283 особи)	
Високий	30	10%	25	8,8%
Середній	214	74%	188	66,4%
Низький	45	16%	70	24,7%

Так, дані таблиці свідчать, що кількісні показники високого рівня в експериментальній групі збільшилися до 10% (30 осіб), а середнього – до 74% (214 осіб). Відповідно, відбулося зменшення показників низького рівня – до 16% (45 осіб). Учні експериментальної групи показали обізнаність із цінностями материнства і батьківства, цінностями родинних зв'язків, уміло ідентифікували себе з усіма членами родини, охоче розповідали про сімейні традиції і свята, намагалися виявляти більшу повагу, уважність до інших членів сім'ї; їхні батьки вказували на те, що діти стали більш привітними вдома з рідними, доброзичливими. У контрольній групі результати майже не змінилися. Так, у кількісних показниках високого рівня в контрольній

групі було зафіксовано незначне збільшення до 8,8% (25 осіб), середнього – до 66,4% (188 осіб). Відповідно, відбулося незначне зменшення показників низького рівня – до 24,7% (70 осіб).

Зважаючи на ці результати, ми намагалися приділити більшу увагу безпосередній роботі з самими учнями й другу організаційно-педагогічну умову – оптимізацію процесу спілкування в учнів основної школи на теми, пов'язані з духовними і матеріальними сімейними цінностями – реалізовували вже за допомогою впровадження діалогової платформи «Сімейні цінності», використовуючи для цього дистанційні технології (спілкування з використанням програмного забезпечення «Zoom», «Google-meet», «Skype»). Такі зустрічі були можливими й під час впровадження карантинних обмежень, пов'язаних з епідеміологічною ситуацією в країні. На такі зустрічі ми запрошували класних керівників, а також членів сімей учнів, коли вони мали змогу вийти на зв'язок.

На цій платформі було впроваджено другу частину програми «Вчимося бути сім'єю», яка охоплювала чотири заняття: «Мій дім. Моя історія сім'ї», «Професії в нашій сім'ї», «Затишок і спокій у моїй сім'ї», «Естетика у моєму будинку». Заняття були спрямовані на засвоєння учнями як матеріальних, так і духовних сімейних цінностей, розуміння ними важливості праці, яку виконує кожний член сім'ї. Учні переконалися в різноманітності професій, які були представлені у кожного в родині, оцінили неповторність і красу помешкання, де проживає сім'я.

Такі заняття допомогли учням експериментальної групи не лише ознайомитися із матеріальними і духовними цінностями, дізнатися скільки сил витрачають їхні батьки на те, щоб жити в більш зручних умовах, а й навчитися виявляти більшу активність у наданні допомоги іншим членам своєї сім'ї, з ким вони мешкають разом. Важливим було також засвоєння моральних правил поведінки, які прийняті нашим суспільством. На цьому етапі учні ознайомлювалися з поняттями сімейного права в Україні, що склалося під впливом національно-культурних традицій, які також є

цікавими й різноманітними. Ми наголошували на тому, що в історії України були два відмінні між собою типи сімей – селянський і козацький, а сьогодні дослідники виділяють набагато більше типів сімей, серед яких – нуклеарна сім'я (батьки і діти, тобто два покоління); розширена сім'я (більше, ніж два покоління, що проживають разом – дідусі, бабусі, тато, мама, діти); повна сім'я (обидва члени сім'ї – і тато, і мати проживають разом із дитиною); неповна сім'я (коли один із батьків не проживає разом із сім'єю); одnodітна сім'я (коли сім'я виховує лише одну дитину); дводітна (коли сім'я виховує двох дітей); багатодітна сім'я (коли сім'я виховує трьох та більше дітей); з дітьми різної статі; з сиблінгами (єдинокровні брати або сестри, що мають одного тата або єдиноутробні – брати і сестри, які мають одну мати). Також ми наводили різні приклади сімей, які виховують дітей з великою різницею у віці (наприклад, старшій сестрі вже 25 років, вона має роботу, вийшла заміж, а молодша сестра тільки пішла в 5 клас). Учні дізналися про те, що між братами і сестрами, між невістками і свекрухами, між сватами можуть виникати конфлікти, зумовлені різними причинами. Ми наводили приклади можливих конфліктних ситуацій між членами сім'ї й акцентували на тому, що на такі конфлікти слід спокійно реагувати, не дратуючи жодну зі сторін. Учні експериментальної групи ознайомилися також з особливостями міжпоколінних конфліктів, поняттям «сепарація молодої сім'ї від розширеної сім'ї», коли молоде подружжя намагається жити окремо від інших членів сім'ї, щоб по-своєму налагодити власну життєдіяльність, побут, завести інші традиції та по-іншому побудувати стосунки тощо. Це стало важливим етапом у розвитку розуміння і прийняття матеріальних сімейних цінностей учнями основної школи.

На занятті «Професії у нашій сім'ї» з учнями проходила бесіда про різні професії та їх значення для розвитку нашої держави, надавалися історичні відомості, які професії вважалися дуже потрібними в період становлення незалежної України, коли зростали їхні батьки, були переглянуті фотографії людей того часу, наводилися приклади найбільш поширених і рідкісних професій тощо. Учням також пропонувалось обмінятися думками

про ті професії, які були потрібні раніше й ті професії, які потрібні зараз. Учні розповідали про професії своїх батьків, а також бабусь, дідусів, за наявності – інших членів родини. Для цього було запропоновано вправу «Ланцюжок», у якій учні були розподілені на дві команди. Перша команда називала професію одного із членів сім'ї, а друга команда мала доповнити, які професії можуть бути у інших членів родини. Це сприяло розширенню уявлень про різноманітні професії, з одного боку, а з іншого – розумінню такого явища, як «сімейна династія в професії». Учням пропонувалося пригадати якнайбільшу кількість сімейних династій, які з покоління в покоління передавали знання та вміння, що потрібні для тієї чи тієї професії. Таким ланцюжком були, наприклад, сімейні династії тренерів, педагогів, лікарів, учених, акторів, музикантів, художників, працівників правоохоронних органів тощо. Ми давали змогу учням озвучити думки членів їхнім сімей з приводу престижності професії (наприклад, учні наводили приклади таких висловлювань: «якщо вчити гарно іноземні мови, можна стати дипломатом», «якщо ходити лише на танці, ніколи в житті не зможеш гарно заробляти, вчися на бухгалтера, як твоя бабуся», «якщо нічого не вчити, будеш, як брат твого батька – нікчема й ледащо» та ін.). Тобто ми враховували не лише виховний аспект, а й аспект сімейної соціалізації, що відбувається в різних родин по-своєму. Слушною в цьому контексті є думка А. Склярук (2015) про те, що «виховання передбачає насамперед систему спрямованих впливів, за допомогою яких індивіду намагаються прищепити якісь бажані риси і властивості, тоді як соціалізація включає також ненавмисні, спонтанні впливи, за допомогою яких індивід прилучається до культури і стає повноправним членом відповідного суспільства» (с. 87).

Ми вважаємо, що основним засобом стихійної сімейної соціалізації учнів є спостереження за батьками і членами родини, наслідування виявів поведінки значущих людей. Але іноді буває і так, що деякі батьки навмисно намагаються вплинути на власну дитину з метою формування негативних

установок на ту або іншу професію, яка подобається дитині, відповідно не до її уподобань, а до очікувань суспільства, думок інших членів суспільства про той або інший вид діяльності. Однією з форм такого впливу є використання негативного образу, підкріпленого поведінкою «невдахи». Залежно від того, з якою метою члени родини намагаються вплинути на свідомість учнів, у них закладаються соціально-психологічні передумови для відмови від своїх бажань або, навпаки, для набуття нового типу поведінки для побудови більш успішного майбутнього, яким його бачать члени родини.

Метою заняття «Затишок і спокій у моїй сім'ї» було розширення уявлень про важливість цінності мирного співжиття у сім'ї та навички безконфліктного спілкування тощо. На цьому занятті розвивалась здатність до пізнання потреб інших людей і власних потреб та інтересів, тобто до самопізнання, а також розуміння відмінностей у поведінці людини в спонтанних і передбачуваних ситуаціях.

Вправа «Гойдалка емоцій» сподобалась учням тим, що кожен з них спілкувався на тему інтересів і потреб, коли вони перебувають удома. Для вправи ми розробили такі запитання:

1. Уявіть, що ви залишаєтесь вдома зранку, а батьки з поспіхом збираються на роботу. Вам потрібно вдягнути теплу кофту, але ви її не побачили в шафі. Якими будуть Ваші дії?

2. Якими будуть дії Ваших батьків, якщо Ви будете привертати до себе увагу й наполягати на розв'язанні своєї проблеми?

3. Чи Ви зможете зупинити «Гойдалку емоцій», якщо батьки розсердяться?

4. Що потрібно зробити, якщо Ви бачите, що «Гойдалка емоцій» досить «сильно розгойдалась»?

Метою заняття «Естетика в моєму будинку» було формування знань дітей про естетику в побуті, набуття ними вмінь активної допомоги по господарству, прищеплення позитивного ставлення до культури побуту, чистоти та гігієни оселі. Ми також намагалися виховувати позитивне

ставлення до необхідності виконання домашньої праці, яка зазвичай не оплачується, розвивали вміння характеризувати смаки й уподобання інших щодо створення красивого й зручного помешкання.

Підсумовуючи заняття цього розділу, учитель запропонував знайти ті картинки домівок, які щонайбільше сподобалися учням, тобто скласти карту помешкання, у якому б йому хотілося жити із своїми батьками.

Аналіз даних, отриманих у результаті другого проміжного зрізу свідчить про те, що в учнів, з якими проводилася експериментальна робота, було зафіксовано підвищення рівня сформованості сімейних цінностей (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3.

Стан рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної та контрольної груп (другий зріз)

Рівні сформованості сімейних цінностей в учнів	Групи			
	ЕГ (289 осіб)		КГ (283 особи)	
Високий	42	15%	27	9,5%
Середній	218	75%	190	67,1%
Низький	29	10%	66	23,3%

Так, кількісні показники високого рівня зросли до 15% (42 особи), а середнього – до 75% (218 осіб). Відповідно, відбулося зменшення показників низького рівня до 10% (29 осіб). Учні експериментальної групи вільно розповідали історію своєї сім'ї, називали її основні ознаки, відповідали на запитання щодо подолання різних конфліктних ситуацій, висловлювали свої думки з приводу того, як можна покращити в духовному й матеріальному плані приміщення, у якому проживає сім'я. В учнів контрольної групи також сталися зміни, але не такі значні. Так, кількісні показники високого рівня

зросли до 9,5% (27 осіб), а середнього – до 67,1% (190 осіб). Відповідно, зменшилися й показники низького рівня до 23,3% (66 осіб).

Третя організаційно-педагогічна умова – застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, які спрямовані на формування сімейних цінностей – була представлена системою виховних справ, яку ми використовували на заняттях з експериментальною групою на заключному етапі реалізації програми «Вчимося бути сім'єю». Останній розділ програми – «Будемо створювати майбутнє!» – передбачав проведення восьми занять, на яких учні мали змогу: сформулювати уявлення про ідеальні матеріальні і сімейні цінності, що мають бути орієнтиром для створення власної сім'ї в майбутньому; набути досвіду позитивної поведінки й необхідних моральних рис; розвинути вміння та навички аналізу власної діяльності, власних вчинків; спрогнозувати доцільність набутого соціального досвіду для подальшого життя. Застосування різноманітних інформаційних форм і методів було спрямовано на закріплення позитивних установок на пізнання сімейних цінностей, внутрішнє прийняття учнями сім'ї як цінності життя, розвиток поважного ставлення до членів сімей, із якими їм доведеться спілкуватися в майбутньому, розуміння їхніх життєвих світів, що характеризуються національними і культурними відмінностями тощо. Ми наголошували на розширенні контактів між людьми на всій планеті, на нових можливостях, які відкриваються внаслідок глобалізації суспільства.

Для досягнення мети на заняттях були використані різні вправи, методи, прийоми та засоби. На кожному занятті намагалися зацікавити учнів яскравими матеріалами, незвичними випадками з життя інших країн, що поживляло виховний процес. На заняттях учні мали змогу вільно спілкуватися, фантазувати, набувати вмінь позитивного сприйняття того, що може бути незвичним, незнайомим. Спілкування відбувалося не лише за допомогою мережі Інтернет (в онлайн-режимі), а й у позакласний, вільний від навчання час. Під час бесід використовувалися такі настанови:

- зрозумій цінності іншої людини;
- вияви небайдужість до проблем і потреб іншої людини;
- поміркуй над тим, як покращити процес спілкування, а не погіршити його.

Специфічність занять з розділу «Будемо створювати майбутнє!» полягала у спрямованості на особистісний розвиток, розвиток уяви, ініціативності, підприємливості, а також у потребі взаємодії з іншими учасниками експерименту.

Цей розділ передбачав проведення таких занять: «Що буде цінувати моя сім'я?», «Правила життя у моїй майбутній сім'ї», «Кожний має вільно діяти для покращання життя сім'ї», «Мої стосунки з майбутніми дітьми», «Вдячність і ввічливість. Мої батьки та мої діти в майбутньому», «Моя майбутня професія», «Ідеальна сім'я, у якій я буду жити». Останнє заняття – презентація учнями творчого проєкту «Образ ідеального «Я» для моєї сім'ї». На нашу думку, головним у прогнозуванні образу майбутньої сім'ї, стосунках із майбутніми дітьми є такий ланцюжок: «потреба в контакті і довірі», «потреба у визнанні й прихильності», «розвиток ключових смисложиттєвих цінностей», «намагання будувати стосунки на засадах співробітництва і підтримки», «розвиток самостійності», «розвиток автономії, вольового характеру» тощо.

Мета проведення занять: конструювання образу майбутнього, ознайомлення учнів із процесом прогнозування власних дій і бездіяльності, розвиток уяви, фантазії, творчості. Водночас ми намагалися також спонукати учнів до врахування в образі майбутньої сім'ї тих матеріальних і духовних цінностей, на яких тримається сім'я.

Схарактеризуємо хід занять «Правила життя в моїй майбутній сім'ї» та «Вдячність і ввічливість. Мої батьки та мої діти в майбутньому». Так, метою заняття «Правила життя в моїй майбутній сім'ї» було прогнозування моральної поведінки в майбутньому, розроблення системи моральних дій, які слід виконувати членам сім'ї. Також ми закріплювали знання про матеріальні

і духовні сімейні цінності, прищеплювали уявлення про елегантні манери в розумних містах майбутнього, розвивали навички діалогічної взаємодії між людьми, які мають різні уявлення про сімейні цінності.

Методичне обладнання: гра «Бінокль у майбутнє». Бесіда «Дивні, але розумні люди». Вправа «Моя цікава сім'я».

Хід заняття:

У вступній частині вчитель повідомив учням тему заняття «Правила життя в моїй майбутній сім'ї» і запропонував гру «Бінокль у майбутнє». Учитель надягнув іграшковий бінокль і сказав, що він чарівний і допомагає зазирнути в майбутнє, побачити сім'ю кожної людини. Учитель стає в коло і розповідає про свою майбутню сім'ю, у якій наслідуються духовні й матеріальні цінності, а учні заплющують очі й уявляють, якою буде їхня сім'я в майбутньому, потім, передаючи бінокль по колу, розповідають про це. Ролі послідовно змінюються, учні по черзі називають матеріальні й духовні цінності, навколо яких буде зводитися їх уявна сім'я.

Основна частина

Бесіда «Дивні, але розумні люди». Бесіду пропонується провести за планом:

- Чи всі люди схожі між собою?
- Як часто можна зустріти дивну людину?
- Що потрібно для того, щоб бути дивним, цікавим і водночас таким, щоб тебе поважали в суспільстві?
- Опишіть власні почуття, коли Ви знайомитеся із дивною, але водночас розумною людиною.

Вправа «Моя цікава сім'я».

Учні сідають у коло і фантазують, яка людина їх зацікавила б посправжньому. Допомагають їм у цьому такі запитання:

- Який вигляд може мати така людина?
- Якою може бути її одяг?
- Як ти будеш поводитися, коли побачиш цікаву людину?

– Про що насамперед ти захочеш дізнатися в неї?

Після такого фантазування відбувається обговорення відповідей учнів, а для виконання наступного завдання їм дається аркуш паперу, на якому вони мають намалювати образ людини, що є протилежним уявному образу цікавої людини.

Після виконання цього завдання учні мають знайти спільні риси у цікавих людей і тих, які не видаються цікавими. Наприкінці заняття відбувається обговорення таких питань:

- Як можна реагувати на цікавих людей?
- Чому цікавими людьми захоплюються?
- Як часто ти спілкуєшся з цікавими людьми?
- Що викликає у тебе захоплення під час спілкування з цікавими людьми?

Підсумком занять із розділу «Будемо створювати майбутнє!» стала презентація спільного проекту учнів «Образ ідеального «Я» для моєї сім'ї».

Метою цього заняття було закріплення позитивних установок на сімейні цінності, розвиток уміння позиціонувати себе, ставити цілі, намагатися їх досягати. Для створення такого проекту, що відображає майбутні життєві світи учнів, потрібно таке обладнання, що готується заздалегідь: ватмани, олівці, фотокартки сім'ї.

Хід заняття:

На дошці написано вислів: Ідеальне «Я». Лунає інструментальна спокійна музика, учням пропонується встати в коло і заплющити очі. Вони мають по черзі називати прикметники, які характеризують найкращі людські риси і характерні особливості. Прикметники вчитель записує на дошці. Варіантами відповідей, наприклад, є такі слова: сміливий, майстерний, жвавий, спокійний, ніжний, артистичний, винахідливий тощо.

На підлозі розкладають ватмани, і на кожному з них учні починають малювати себе в своїй майбутній сім'ї, приклеюючи фотокартки із зображеннями своїх рідних. Також на ватмані учні мають написати свої

характеристики та риси, які їх видаються їм найважливішими для майбутнього.

Наприкінці заняття кожний плакат обговорюється, і кожному з учасників група аплодує. Серед висновків про необхідність позитивного сприймання сімейних цінностей, які сформулювали учні, були такі: «Для гарного і спокійного життя разом», «Для лагідності й посмішок у всіх членів родини», «Для гарного достатку й веселощів», «Для того, щоб усі сім'ї в нашій країні процвітали» тощо.

У таблиці 3.4. наведено результати контрольного зрізу рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

Таблиця 3.4.

Стан рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної та контрольної груп (контрольний зріз)

Рівні сформованості сімейних цінностей в учнів	Групи			
	ЕГ (289 осіб)		КГ (283 особи)	
Високий	50	17%	35	12,4%
Середній	221	76,5%	194	68,5%
Низький	18	6,5%	54	19,1%

Аналіз даних контрольного зрізу свідчить про те, що в учнів, які брали участь в експерименті, на формувальному етапі було зафіксовано значне зростання показників рівня сформованості сімейних цінностей. Так, кількісні показники високого рівня збільшилися до 17%, а середнього – до 76%. Відповідно, було зафіксовано зменшення показників низького рівня – до 6%. Це доводить ефективність дібраних вправ, ігор, методів і прийомів виховної роботи, спрямованої на створення позитивних установок на пізнання сімейних цінностей, забезпечення їх внутрішнього, а не зовнішнього

сприйняття, на розвиток мотивації щодо надання допомоги членам своєї сім'ї (як реальної, так і уявної майбутньої).

У контрольній групі також були зафіксовані зміни, проте вони є не такими суттєвими. Так, кількісні показники високого рівня збільшилися до 12,4%, а середнього – до 68,6%. Відповідно, було зафіксовано незначне зменшення показників низького рівня – до 19,1%.

Для порівняння результатів констатувального та формувального експерименту, спрямованого на визначення рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, було складено відповідну таблицю (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5.

**Порівняльна таблиця
результатів констатувального та формувального експерименту
щодо рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи**

Рівні	Групи			
	ЕГ (289 осіб)		КГ (283 особи)	
	Дані констатувального етапу	Дані контроль-ного етапу	Дані констатувального етапу	Дані контроль-ного етапу
Високий	8% (22 особи)	17% (50 осіб)	8,1% (23 особи)	12,4% (35 осіб)
Середній	65,5% (190 осіб)	76,5% (221 особа)	65,7% (186 осіб)	68,5% (194 особи)
Низький	26,5% (77 осіб)	6,5% (18 осіб)	26,2% (74 особи)	19,1% (54 особи)

Вірогідність результатів експерименту було доведено за допомогою методів математичної статистики (критерій Пірсона). Ми сформулювали нульову і, відповідно, альтернативну гіпотези для з'ясування відмінностей у рівнях сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної й контрольної груп. Так, за першою, нульовою гіпотезою рівні сформованості сімейних цінностей в учнів обох груп суттєво між собою не відрізнялися. За другою гіпотезою, альтернативною, між рівнями

сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи експериментальної та контрольної групи є істотна різниця.

До наведеної на початку параграфа формули впишемо відповідні значення для розрахункових таблиць і зробимо обчислення (див. табл. 3.6. і 3.7.).

Таблиця 3.6.

Розрахункова таблиця для нульової гіпотези

Рівні	Емпірична частота n_i	Теоретична частота n_i'	$n_i - n_i'$	$(n_i - n_i')^2$	$(n_i - n_i')^2/n_i'$
Високий	8	8,1	-0,1	0,01	0,0012
Середній	65,5	65,7	-0,2	0,04	0,0006
Низький	26,5	26,2	0,3	0,09	0,0034
Сума	100	100	-	-	0,00527851

Таблиця 3.7.

Розрахункова таблиця для альтернативної гіпотези

Рівні	Емпірична частота n_i	Теоретична частота n_i'	$n_i - n_i'$	$(n_i - n_i')^2$	$(n_i - n_i')^2/n_i'$
Високий	17	12,4	4,6	21,16	1,7065
Середній	76,5	68,7	8	64	0,9343
Низький	6,5	19,1	-12,6	158,76	8,3120
Сума	100	100	-	-	10,95280007

За даними таблиці 3.7. доходимо висновку: $\chi^2_{\text{емп}} = 10,95280007$. Кількість статистичних категорій було змінено, і тому число ступенів свободи: $r = 3 - 1 = 2$. За таблицями критичних значень критерію χ^2 з рівнем значущості $\alpha = 0,05$ знаходимо $\chi^2_{\text{кр}} = 7,8$. $\chi^2_{\text{емп}} > \chi^2_{\text{кр}}$ ($10,95280007 > 0,005$).

Отже, $T_{\text{експ.}} > T_{\text{кр.}}$. Відтак доходимо висновку про прийняття альтернативної гіпотези, тобто що відмінності в розподілі учнів експериментальної і контрольної груп за рівнями сформованості сімейних

цінностей є статистично значущими (ймовірність – 95%). Це підтверджує правильність сформульованої в дослідженні гіпотези.

Схарактеризуємо якісні результати експериментальної роботи.

Так, в учнів експериментальної групи після впровадження організаційно-педагогічних умов поглибилися знання про сімейні цінності, вони почали усвідомлювати, що саме ці цінності допомагають людині зростати, а всій сім'ї – міцніти за умови вільного, невимушеного спілкування, що сприяє подоланню труднощів. Вони пояснювали, якою має бути сімейна соціалізація, характеризували ідеали сім'ї майбутнього, не обмежуючись окремими реченнями, а наводячи різні приклади спілкування в різних типах сімей – як із гармонійним сімейним середовищем, так і з конфліктним. Учні експериментальної групи почали цікавитися різними життєвими світами інших сімей, зокрема тих, які намагаються розбудувати комфортні умови для проживання кожного члена родини. Вони почали розуміти поділ сімейних цінностей на духовні й матеріальні, а також те, що між ними повинні панувати гармонія і взаємозалежність. Учні прагнули здобути більше знань про цінності, набути досвіду в розв'язанні конфліктних сімейних ситуацій, міжпоколінних конфліктів, намагалися пізнати особливості побудови гуманних взаємин у системі батьківсько-дитячих стосунків. Також учні експериментальної групи, визнаючи життєві світи інших сімей, почали розуміти, які цінності є важливими для інших, як можуть розкриватися взаємини між людьми, у яких наявні різні ціннісні орієнтації, яким може бути приємне і лагідне спілкування, що може обмежувати сім'ю в зростанні та зміцненні її фінансового благополуччя, а що – значно розширювати. Вони також намагалися здобути знання про конфлікти, що виникають у молодого подружжя, яке, зокрема, проживає в розширеній сім'ї. Учні почали цікавитися історією свого роду, сімейними традиціями, їх походженням, поглиблюючи водночас знання про сімейні традиції в інших культурах.

Встановлено, що в учнів експериментальної групи посилилася мотивація до розвитку вміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між

членами сім'ї, і відповідно реагувати на них. Вони почали з більшою увагою ставитися до членів своєї сім'ї, розвивали вміння піклуватися про себе, своє здоров'я та інтелектуальний розвиток тощо. Також учні виявляли значно частіше прагнення допомагати членам своєї родини, з більшою увагою почали ставитися до сімейних свят, до ведення домашнього господарства, виконання хатньої роботи. Так, наприклад, вони вказували на те, що їхня допомога в домашніх справах не відразу є якісною, але разом із батьками вони намагалися навчитися виконувати хатню роботу краще. Отже, це доводить важливість процесу підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи, адже більш помітними стали вияви піклування про інших, увага до них, чуйність у стосунках. Учні експериментальної групи почали більше, ніж до впровадження організаційно-педагогічних умов, приділяти часу для розв'язання сімейних питань, що, зокрема, виявлялося в наданні допомоги батькам, сестрам, братам, бабусям і дідусям (наприклад, почали частіше телефонувати їм, розповідати про власні події і ситуації та запитувати про емоційні стани і потреби інших). Отже, результати проведеної роботи свідчать про достовірність гіпотези, що формування сімейних цінностей в учнів основної школи закладів загальної середньої освіти набуває ефективності за таких організаційно-педагогічних умов: забезпечення особистісно орієнтованої взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва між батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог); оптимізація процесу спілкування учнів основної школи на теми, пов'язані з духовними і матеріальними сімейними цінностями; застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, спрямованих на формування сімейних цінностей.

Висновки до розділу 3

У розділі висвітлено сутність і особливості організації експериментального дослідження, розкрито особливості впровадження організаційно-педагогічних умов у процес формування сімейних цінностей в учнів основної школи. Визначено й обґрунтовано такі умови:

- 1) забезпечення особистісно орієнтованої взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва між батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог);
- 2) оптимізація процесу спілкування учнів основної школи на теми, що пов'язані із духовними і матеріальними сімейними цінностями;
- 3) застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, які спрямовані на формування сімейних цінностей.

Для реалізації першої умови було розроблено змістовний компонент для комунікації, що був цікавий для учнів основної школи та враховував їхні особистісні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації. Перетворення дійсності стало можливим завдяки розробленню та впровадженню авторської програми «Вчимося бути сім'єю», яка була насичена новими знаннями, емоціями, різними вправами. Така робота дала змогу створити навчально-методичну базу для проведення спільної виховної роботи, спрямованої на підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

Реалізація другої умови передбачала оптимізацію процесу спілкування учнів основної школи на теми, пов'язані з духовними і матеріальними сімейними цінностями. Робота передбачала оптимізацію процесу виховної роботи, який був наближений до потреб і вікових особливостей учнівської молоді підліткового віку.

Третя умова – застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, спрямованих на формування сімейних цінностей – реалізовувалася під час апробації розробленого нами змісту процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи. Були враховані потреби учнів у змістовному спілкуванні на теми, що

наближені до їх реальної взаємодії. У процесі роботи застосовувалися такі педагогічні принципи, як принцип інтересу, принцип спільної діяльності, принцип послідовності та інші.

Аналіз отриманих результатів експерименту, присвяченого формуванню сімейних цінностей, засвідчив в учнів експериментальної групи позитивні зміни когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісного критеріїв. Це підтверджує ефективність теоретично обґрунтованих та експериментально перевірених умов підвищення рівня сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи.

Результати третього розділу відображено в таких наукових працях автора [1; 3; 6; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 15].(див. Додаток Б).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення проблеми обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування сімейних цінностей в учнів основної школи та запропоновано її розв'язання на основі концептуальних положень процесу сімейної соціалізації і виховання учнів, сутності і структури виховання в цьому напрямі.

Результати роботи свідчать про досягнення мети дослідження та виконання його завдань, що служить підставою для формулювання загальних висновків:

1. Проаналізовано наукову літературу, присвячену питанню формування сімейних цінностей особистості, відповідно до завдань дослідження. З'ясовано основні методологічні підходи до формування сімейних цінностей в учнів основної школи: аксіологічний, системний, діяльнісний.

Аксіологічний підхід як акумулятор духовних цінностей збагачує культуру людства, оскільки в його межах можлива трансляція духовних і матеріальних цінностей в гармонійному поєднанні. В основі цього підходу поняття – «сім'я як життєва цінність».

У межах системного підходу можлива побудова цілісного, системного бачення виховної роботи з учнями, тобто визначення цілей, завдань, окреслення результатів процесу формування сімейних цінностей. Цей підхід також ураховує і функції процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи (інформаційна, розвивальна, емоційно-мотиваційна, інтеграційна, корекційна, організаційна тощо).

Роль діяльнісного підходу в нашому дослідженні полягає в розкритті тих видів діяльності, які є значущими для підлітка. Підкреслимо, що зазначені підходи дають змогу враховувати зовнішні та внутрішні чинники формування у підлітків сімейних цінностей. У роботі взято до уваги той факт, що основна школа, де учні здобувають базову середню освіту, у порушеній

проблемі зорієнтована на пріоритетність організації виховного процесу в інституційній площині. Тому особливу увагу було приділено як зовнішнім (зміст, принципи, форми, методи, прийоми формування сімейних цінностей) так і внутрішнім (сукупність здібностей учня, його інтереси, ресурси і потенціал, мотивація, особливості розвитку на цьому віковому етапі) чинникам.

2 Обґрунтовано зміст і структуру формування сімейних цінностей в учнів основної школи з урахуванням площин (інституційна, позаінституційна, okazialna), де може відбуватися цей процес. Перевагу в нашому дослідженні надано інституційній площині, адже саме в закладі загальної середньої освіти вчитель має безпосередній вплив і на самих учнів, і на їхніх батьків.

До позаінституційної сфери належать засоби масової інформації, соціальні мережі, сайти, де учні отримують різну інформацію про сімейні цінності, можуть самостійно доповнювати знання про родину, сім'ю тощо. Крім засобів масової інформації, позаінституційну площину утворюють клуби, неформальні організації, громадські організації, які розкривають перед підлітками зміст різноманітних цінностей і вносять певні зміни в їхню поведінку, тобто не лише доповнюють когнітивну сферу, а й сферу діяльнiсну, сприяючи в такий спосіб процесу формування сімейних цінностей.

Слід також зважати й на okazialnu сферу, тобто сферу, яка є випадковою для учнів і перебуває поза впливом як учителів, так і батьків. З огляду на це, отриману з цієї сфери інформацію потрібно обов'язково обговорювати з підлітком і звертати на неї його увагу.

У дисертації доведено, що структура процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи містить чотири основні компоненти: цільовий, змістовий, організаційний, діагностично-результативний.

Цільовий компонент охоплює мету і завдання, націлені на розвиток позитивних установок на формування сімейних цінностей, а також принципи, покладені в основу аксіологічного, системного та діяльнiсного підходів. З

огляду на це, процес формування сімейних цінностей має здійснюватися на основі таких принципів:

- принцип позитивної установки на формування духовних і матеріальних сімейних цінностей в учнів основної школи;
- принцип урахування історії сім'ї, її спрямованості в діяльності, наявних взаємин між членами сім'ї, у якій виховується учень основної школи;
- принцип послідовності та системності процесу формування сімейних цінностей в учнів основної школи;
- принцип індивідуальної підтримки підлітка, особливо в тому разі, якщо його сім'я переживає кризу.

Основною метою зазначеного процесу є досягнення високого рівня сформованості в учня сімейних цінностей (як духовних, так і матеріальних). Формування кожної з цих груп цінностей визначає завдання виховного процесу. У дослідженні наголошено на традиційних сімейних духовно-моральних цінностях (цінність материнства і батьківства, цінність дитинства в родині, цінність родинних зв'язків, цінність звичаїв і традицій, цінність домашньої праці, цінність мирного і спокійного життя в будинку) та матеріальних сімейних цінностях (цінність фінансової забезпеченості, цінність сімейного житла, цінність престижної професії, цінність високооплачуваної роботи, цінність наявності матеріального достатку).

У роботі визначено характерні риси пізнання учнем сім'ї в її духовних і матеріальних аспектах:

- послідовність, де отримані знання, уявлення, накопичуючись і трансформуючись, виступають певним новоутворенням у розвитку позитивного ставлення до сімейних цінностей, розуміння типу власної сім'ї, стилю, що притаманний сімейному вихованню тощо;
- творчість і свобода, що розкриваються через вибір форм, методів і засобів формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

3. Визначено критерії та показники рівнів сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи: *когнітивно-мотиваційний* (вияв мотивації до пізнання сім'ї, її типу, стилю спілкування, стилю взаємин між її членами; мотив щодо пізнання сутності духовних і матеріальних сімейних цінностей; обізнаність із сімейними цінностями та готовність ураховувати їх у майбутньому житті); *ціннісно-емоційний* (позитивні установки на пізнання сімейних цінностей, відчуття емоційного благополуччя(комфорту) під час спілкування з членами сім'ї, чутливість до виявлення проблем у сім'ї); *діяльнісний* (уміння розпізнавати конфлікти, які відбуваються між членами сім'ї, і відповідно реагувати на них; уміння піклуватися про себе і про членів власної сім'ї, допомагати їм та приносити радість; здатність до вияву активності в домогосподарських справах).

За цими критеріями і показниками в дослідженні було схарактеризовано рівні сформованості сімейних цінностей в учнів основної школи (високий, середній, низький).

4. Теоретично обґрунтовано організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи: забезпечення особистісно орієнтованої взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва між батьками і представниками закладів загальної середньої освіти (класний керівник, соціальний педагог, психолог); оптимізація процесу спілкування учнів основної школи на теми, пов'язані з духовними і матеріальними сімейними цінностями; застосування різноманітних інформаційних форм і методів, упровадження програм, заходів, які спрямовані на формування сімейних цінностей.

Експериментально доведено ефективність організаційно-педагогічних умов і правильність прийнятої альтернативної гіпотези. Під час формувального експерименту було зафіксовано збільшення кількості учнів з високим і середнім рівнями сформованості сімейних цінностей і зменшення кількості учнів із низьким рівнем. Підтверджено висновок про те, що

реалізація організаційно-педагогічних умов забезпечує ефективне формування сімейних цінностей в учнів основної школи.

Проведене дослідження, однак, не вичерпує всіх напрямів вивчення порушеної проблеми. Перспективними, на нашу думку, можуть бути такі: застосування в процесі формування сімейних цінностей в учнів основної школи традицій різних народів, які проживають в Україні; поглиблення етнічних аспектів у формуванні сімейних цінностей в учнів основної школи; забезпечення послідовності та цілісності процесу формування сімейних цінностей у формальній, неформальній та інформальній освіті; розроблення ефективних механізмів командної роботи сім'ї, громадських організацій, державних закладів освіти для підвищення рівня сформованості сімейних цінностей у підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Алексєєнко, Т. Ф. (2017). *Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання*. (Дис. д-ра пед. наук). Ін-т проблем виховання НАПН України, Київ. 573 с.
- Алексєєнко, Т. Ф. (2003). Основи гуманних взаємин батьків і дітей. *Консультування сім'ї: методичні поради для консультування батьків*. В. Г. Постовий (Ред.). Київ: ДЦССМ. С. 70–99.
- Андрущенко, В. П., Бех, В. П., Лукашевич, М. П., Мигович І. І., Пінчук, І. М., Романєнкова, Л. О., & Толстоухова, С. В. (2001). *Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть*: монографія (Кн. 1. Соціальна робота). Київ: УДЦССМ. 344 с.
- Арендт, Х. (2017). *Vita Activa, или О деятельной жизни*: монографія. Москва: Ad Marginem Press. 417 с.
- Арсєнтьєва, Г. О. (2001). *Спілкування як сумісна діяльність людей: соціально-філософський аналіз*. (Автореф. дис. канд. філос. наук). Запорізький державний університет, Запоріжжя. 18 с.
- Артюшенко, О. (2011). Виховання як чинник відтворення ментальності підростаючого покоління. *Вища освіта України*, 1, 120–125.
- Бабишин, С. Д., & Митюров, Б. Н. (1985). *Антологія педагогічної думки Древней Руси и Русского государства XIV–XVII вв.* Москва: Педагогика. 363 с.
- Барліт, О. О., Назаренко, І. О., & Пріт, В. І. (2015). Сімейні цінності: робочий зошит до навч. програми «Сімейні цінності» (35 годин): для учнів 8–9 кл. Н. В. Ємельяненко (Ред.). Запоріжжя: ЛІПС. 163 с.
- Бартіш, С. (2013). Відображення уявлень про ідеальне материнство у поезії для дітей (на матеріалі творчості Крістіана Фелікса Вайсе та Олени Пчілки). *Studia Methodologica: наук. зб.* Р. Гром'як (Ред.). Тернопіль: ТНПУ. (Вип. 35: Поетика лірики: зб. наук. праць пам'яті доктора філол. наук, професора Т. Волкової). С. 56–61.

- Бачинин, В. А. (2006). *Энциклопедия философии и социологии права*. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс». 1093 с.
- Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості: у 2 кн. (Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади)*. Київ: Либідь. 344 с.
- Бех І. Д. (2008). *Виховання особистості: підручник*. Київ: Либідь. 848 с.
- Бех, І. (2007). Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології. *Позашкільна освіта та виховання*, 2, 2–6.
- Блауберг, И. В. (1997). *Проблема целостности и системный подход*. Москва: Эдиториал УРСС,. 450 с.
- Бойчук, Т. О. (2013). Коли і де треба формувати економічне мислення в дитини? *Педагогічний пошук*, 1, 65–67.
- Бондаровська, В. М. (2012). *Діти як психологічне дзеркало сім'ї та суспільства*. Київ: Ред. загальнопед. газети. 117 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*. (2005). В. С. Бусел (Уклад. і голов. ред.). Київ; Ірпінь: Перун. 1728 с.
- Вечерок, Т. В. (2014). Критерії та показники сформованості моральних цінностей учнів старших класів. *Педагогічний альманах*, 21, 24–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2014_21_5.
- Вітвицька, С. С. (2015). Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка: наук.-метод. журнал*. Вінниця: Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. (Вип. 10). С. 63–67.
- Гайдукевич, К. А. (2011). *Морально-естетичні цінності в духовній культурі сучасної української молоді сім'ї*. (Автореф. дис. канд. культурології). Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Київ. 19 с.
- Галичанська, А. В. (2011). *Родинна традиція як умова запобігання міжпоколінних конфліктів у підлітків у сім'ї*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», Івано-Франківськ. 20 с.

- Георгадзе, Т. О. (2017). Педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Сучасні проблеми та перспективи розвитку психології і педагогіки*: матеріали міжнар. наук. конф., 1-2 грудня, Київ. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. С. 59–62.
- Георгадзе, Т. О. (2017а). Проблема виміру цінностей сімейного життя в учнівської молоді загальноосвітніх навчальних закладів: теоретико-методичні аспекти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічно університету. Серія: Педагогіка*, 2 (19), 197–202.
- Георгадзе, Т. (2017б). Роль християнської культури у формуванні сімейних цінностей сучасної молоді. *Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студ. і молодих учених до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, 8 грудня, Мелітополь. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького. С. 73–74.
- Георгадзе, Т. О. (2018). Виховний потенціал сім'ї. *Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології*: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 листопада, Львів. Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота». Ч. 2. С. 45–47.
- Георгадзе Т.О. (2018а). Вплив християнської культури на формування сімейних цінностей. *Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття*: матеріали I Всеукраїнського форуму-презентації, 17-18 травня, Мелітополь. С. 39–42.
- Георгадзе, Т. О. (2018б). Сім'я як джерело захисту і впливу на формування сімейних цінностей сучасної української молоді. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 61, 45–48.
- Георгадзе, Т. О. (2018с). Традиційна сім'я та її роль в сучасному українському суспільстві. *Science, research, development. Pedagogy: Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej*

NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii, 30 грудня, Warszawa. Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour». С. 27–29.

Георгадзе, Т. О. (2018d). Формування сімейних цінностей в рамках становлення нової української школи. *Особистісно-професійний розвиток вчителя в умовах реалізації концепції нової української школи*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 14-16 червня, Мелітополь. Дубяга, С. М., Чорна, В. В., & Яковенко, І. О. (Ред.-упор.). Мелітополь: ФОП Однорог Т.В. С. 61–64.

Георгадзе, Т. О. (2019). Аналіз понятійного апарату з проблеми формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 19. Т. 1. С. 156–159.

Георгадзе, Т. О. (2019а). Процес формування світобачення школяра. *Сучасна наука: тенденції та перспективи*: матеріали Всеукраїнської Internet-конференції, 23-24 жовтня, Мелітополь. С. 30–33.

Георгадзе, Т. О. (2019b). Функціонування сім'ї в умовах української соціальної політики. *Молодь і ринок*, 1 (168), 125–129.

Георгадзе, Т. О. (2020). Життєва цінність любов. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka*: International scientific and practical conference, 30-31 marca. (wydanie specjalne). Krakow, Warszawa (Poland). С. 93–94.

Георгадзе, Т. О. (2021). Сформованість сімейних цінностей в учнів основної школи. *Європейські цінності в українській освіті: виклики та перспективи*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 28-29 травня, Запоріжжя. О. Тупахіна (Ред.). Запоріжжя: ВД «Гельветика». С. 44–46

Герасименко, Г. В. (2018). Проблеми реагування правоохоронних органів на домашнє насильство крізь призму громадської думки. *Демографія та соціальна економіка*, 1, 43–57.

- Гирила, О. (2011). Сучасна сім'я у вихованні майбутнього сім'янина: система ціннісних координат. *Освіта і управління: наук.-практ. журнал*, 1 (Т. 14), 98–103.
- Гончар, Л. В. (2018). *Теоретико-методичні засади формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Ін-т проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ. 42 с.
- Гончар, Л. В. (2018а). *Теоретико-методичні засади формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин*. (Дис. д-ра пед. наук). Ін-т проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ. 510 с.
- Гончар, Л. В., Кравченко, Т. В., Мачуська, І. М., Павицька, К. М., & Хижняк, А. В. (2016). *Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах: монографія*. Л. В. Гончар (Ред.). Харків: Друкарня «Мадрид». 175 с.
- Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь. 275 с.
- Гридковець, Л. М. (2012). Програма до курсу «Етика подружнього життя» для учнів 10–11 класів середньоосвітніх закладів навчання. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 3, 121–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkib_2012_3_24.
- Гриценко, Т. Б., Гриценко, С. П., Іщенко, Т. Д., Бикова, Г. П. & Ковалишин, Г. Г. (2004). *Сімейно-побутова культура та домашня економіка*. Т. Б. Гриценко (Ред.). Київ: Вища освіта. 479 с.
- Грушевський, М. С. (1995). *Історія України-Руси: у 11 т.* (Т. 6). Київ: Наукова думка. 680 с.
- Гужва, Т. М. (2012). Критерії сформованості професійних цінностей майбутніх соціальних працівників. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 16, 156–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_16_2.

- Гордон, Т. (2011). *Виховання без невдач. Стосунки батьків з дітьми: перевірений метод виховання відповідальних дітей.* (Пер. з англ. О. Мельник). Львів: Свічадо. 332 с.
- Даниленко, Л. І. (2004). *Сучасні наукові підходи до управління загальноосвітніми навчальними закладами: конспект лекції для слухачів курсів підвищення кваліфікації керівників загальноосвітніх навчальних закладів.* Київ: ЦППО. 39 с.
- Денисенко, А. О. (2003). *Психологічна готовність старших підлітків та юнацтва до подружніх взаємовідносин.* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, Одеса. 17 с.
- Длугопольський, О. В., & Вірковський, А. А. (2020). *Економіка і я: посібник серії «Шкільна бібліотека» для 7 класу закладів загальної середньої освіти.* Тернопіль: Астон. 144 с.
- Дорожко, І. І. (2013). *Родинне виховання у суспільстві ризику: функціональний потенціал у нових соціокультурних контекстах.* (Автореф. дис. д-ра філософ. наук). Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. 34 с.
- Дубич, К. В. (2007). *Особистісно орієнтоване виховання студентів в умовах соціокультурного середовища вищого навчального закладу.* (Дис. канд. пед. наук). Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля, Луганськ. 297 с.
- Духнович, А. В. (1857). *Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских.* (Ч. 1. Педагогика общая). Львов: типогр. Ин-та Ставропигиянского. 92 с.
- Європейська конвенція про здійснення прав дітей. (2006). (Ратифіковано із заявою Законом № 69-V (69-16) від 03.08.2006). *Відомості Верховної Ради*, 41, ст. 354. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135?find=1&text.
- Єжова, О. О. (2014). Сутність організаційно-педагогічних умов педагогічного процесу. *Психолого-педагогічні науки*, 3, 34–43.

- Журавльова, Л. П., & Ткачук, Л. В. (2007). Динаміка ієрархії системи цінностей подружжя у процесі становлення шлюбно-сімейних стосунків. *Наука і освіта*, 1/2, 13–16.
- Журба, К. О. (2000). *Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ін-т проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ. 18 с.
- Журба, К. О. (2019). *Теоретико-методичні засади виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Ін-т проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ. 40 с.
- Заредінова, Е. Р. (2019). Критерії, показники та рівні сформованості соціокультурних цінностей студентів ЗВО. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 6 (2), 36–45. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2019_6\(2\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2019_6(2)_6).
- Захист прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні*. (2020). (Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року). Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». 160 с.
- Зязюн, І. (2011). Аксіологічні ресурси педагогічної дії вчителя. *Естетика і етика педагогічної дії*: зб. наук. праць. Київ-Полтава. С. 9–24.
- Іваниця, А. В. (2015). *Педагогічні засади сімейного виховання студентської молоді*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Східноукраїнський нац. ун-т ім. Володимира Даля, Київ. 20 с.
- Іванов, Д. І. (2005). *Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, Одеса. 20 с.
- Іващенко, Т. Ю. (2014). Оцінка сучасних заходів підтримки сімей з дітьми в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2, 90–100.

Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020/2021 навчальному році (2020). (Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 11.08.2020 № 1/9-430). URL: <https://drive.google.com/file/d/1MEoUQzplwVCx0QEob4aNOKhMZlcP9H4z/view>.

- Каган, М. С. (1991). *Системный подход и гуманитарное знание: избр. статьи.* Ленинград: Изд-во ЛГУ. 384 с.
- Каиров, И. А. (1956). Педагогика. Москва: Учпедиз. 434 с.
- Канішевська, Л. В. (2013). Методичне забезпечення процесу формування сімейних цінностей старшокласників шкіл-інтернатів. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. праць*, 19, 39–42.
- Канішевська, Л. В. (2014). Формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 18 (1), 297-305.
- Канішевська, Л. В., Свириденко, С. О., Кузьменко, Л. В., Бернацька, О. Б., & Карпушевська, Л. Р. (2015). *Виховуємо сімейні цінності у вихованців шкіл-інтернатів: метод. посіб.* Харків: ТОВ «Друкарня Мадрид». 174 с.
- Капелюк, В. В. (2007). *Формування особистості підлітка в одnodітних сім'ях.* (Автореф. дис. канд. пед. наук). Херсонський держ. ун-т, Херсон. 20 с.
- Квітковська, Н. В. (2010). *Психологія девіантної поведінки учнів: умови, причини, особливості виховання, проблеми родини, профілактика та корекція: навч.-метод. посіб.* Миколаїв: ПП Прокопчук Т. Ю. 239 с.
- Киричук, О. В., & Карпенко, З. Р. (1995). Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини. *Педагогіка і психологія*, 3. 3–11.
- Кирилюк, С. Д. (2020). Учніський менеджмент як засіб формування соціальної активності школярів. *Зростаюча особистість*

у смислоціннісних обрисах: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15 грудня, Київ. Івано-Франківськ: НАІР. С. 92–96.

- Кириченко, К. А. (2007). Еволюція доктринальних підходів к институту родства в отечественном семейном праве. *Вестник НГУ. Серия: Право.* (Т. 3). Вып. 2. С. 18–27.
- Кіян, О. І. (2010). *Батьківсько-вчительська взаємодія як чинник морально-духовного виховання молодших підлітків.* (Дис. канд. пед. наук). Ін-т проблем виховання НАПН України, Київ. 227 с.
- Клінцова, М. М. (2013). *Трансформація ціннісних основ сучасної української сім'ї (соціально-філософський аналіз).* (Автореф. дис. канд. філософ. наук). НАПН України, Ін-т вищої освіти, Київ. 18 с.
- Ковальова, О. В., Гавриш, О. Г., & Рябко, А. Е. (2017). Особливості сімейного виховання дітей на сучасних українських традиціях. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 1, 66–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2017_1_9.
- Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб.* Цюман, Т. П. (Ред.). Київ: Шкільний світ. 56 с.
- Коменский, Я. А. (1947). *Материнская школа.* Москва: Изд-во МП РСФСР. 104 с.
- Конституція України. (1996). *Відомості Верховної Ради України*, 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.
- Концепція сімейного виховання в системі освіти України (на 2012-2021 рр).* (2013). URL: <https://zavantag.com/docs/1172/index-18269.html>.
- Корчак, Я. (2016). *Як любити дитину.* (Пер. з пол. Олени Замойської). Харків: Клуб сімейного дозвілля. 206 с.
- Костенко, С. Е. (2013). *Педагогічні умови формування моральної поведінки підлітків у сім'ї.* (Автореф. дис. канд. пед. наук). Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля, Луганськ. 20 с.
- Костриця, Л. М. (2016). *Дитина в кризовому соціумі.* Снігульська, В. О. (Упоряд.). Київ: «Шкільний світ». 130 с.

- Кошлань, І. Г. (2005). *Психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, Одеса. 20 с.
- Кравець, В. П. (2020). *Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення*: монографія. Тернопіль: Тернопільський нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. 583 с.
- Кравець, В. П., & Кравець, С. В. (2020). Основні періоди підготовки учнівської молоді до сімейного життя в провідних країнах світу. *Perspectives of world science and education: The 10th International scientific and practical conference, June 17-19, Osaka. Japan: CPN Publishing Group*. P. 318–329.
- Кравець, В. П., & Кравець, С. В. (2020a). Підготовка учнівської молоді до усвідомленого батьківства в зарубіжній педагогіці та закладах освіти. *Topical issues of the development of modern science: the 11th International scientific and practical conference, July 1-3, Sofia; Bulgaria: ACCENT*. P. 111–121.
- Кравченко, Т. (2013). Підготовка учнів загальноосвітніх навчальних закладів до сімейного життя. *Рідна школа*, 8/9, 44–49.
- Крайлюк, А. І. (2015). Особливості впливу батьківських настанов на вибір подружнього партнера. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 6, 135–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_6_24.
- Кремень, В. Г., Андрущенко, В. П., Воронкова, В.Г., Лузан, А. О., & Полуріз, В. І. (2002). *Політологія*: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Альтерпрес. 612 с.
- Кришинець-Андялошій, К. О. (2021). Організаційно-педагогічні умови формування розвиваючого середовища закладу загальної середньої освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія:*

Педагогіка. Соціальна робота, 1, 199–203. URL:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2021_1_40.

- Крімер, Б. О. (2016). Фінансові інструменти сімейної політики України в контексті вдосконалення системи сприяння сім'ям з дітьми. *Економіка України*, 9, 82–93.
- Кронгауз, К. М. (2016). *Я погана мати? і 33 інші запитання, які псують життя батькам*. Харків: Віват. 317 с.
- Куб'як, Н. І. *Запобігання педагогічній занедбаності дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ін-т проблем виховання АПН України, Київ. 20 с.
- Кузь, В. Г., Руденко, Ю. Д., & Губко, О. Т. (1995). *Українська козацька педагогіка і духовність*. Умань: Христинівська районна друкарня. 115 с.
- Кузьмінський, А. І., & Омеляненко, В. Л. (2006). *Педагогіка у запитаннях і відповідях*: навч. посіб. Київ: Знання. 311 с.
- Кулиняк, І. Я., & Кошик, О. В. (2014). Сімейний бізнес: співвідношення з іншими формами організації бізнесу. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*, 5, 89–93.
- Куньч, З. Й. (2005). *Універсальний словник української мови*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 848 с.
- Курило, І. О. (2016). Батьківство у демографічному контексті: методологічні засади дослідження та деякі тенденції розвитку. *Демографія та соціальна економіка*, 3, 11–22.
- Курсінка, М. Ш. (2016). *Виховання надзвичайної дитини. Порадник для батьків надто активних, емоційних, вразливих, чутливих і наполегливих дітей*. (Пер. з англ. О. Синиці). Київ: Наш формат. 430 с.
- Ландрет, Л. Е. (2014). *Правильне виховання характеру дітей*. (Пер. з англ. В. Степанова). Київ: Східноєвроп. гуманітар. місія. 218 с.
- Лаппо, В. В. (2018). *Теоретико-методичні засади формування духовних цінностей студентської молоді в навчально-виховному процесі вищого*

- навчального закладу. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Ін-т проблем виховання НАПН України, Київ. 41 с.
- Лемещенко, О. Р. (2016). *Соціально-психологічні умови формування у старшокласників готовності до усвідомленого батьківства*. (Дис. канд. психол. наук). Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Сєверодонецьк, 2016. 224 с.
- Літкотт-Гаймс, Джулі. (2016). *Як виховати дорослого: зламайте батьківські стереотипи та підготуйте свою дитину до успіху*. (Пер. з англ. О. Замойської). Київ: Наш Формат. 391 с.
- Леонтьєв, А. Н. (2004). *Деятельность. Сознание. Личность*. Москва: Смысл. 352 с.
- Локк, Дж. (1988). *Сочинения: в 3 т. (Т. 3)*. Москва: Мысль. 670 с.
- Макаренко, А. С. (1984). *Педагогические сочинения: в 8 т. (Т. 5. Книга для родителей)*. Москва: Педагогика. 336 с.
- Максимович, О. М. (2017). *Сучасна сім'я: проблеми виховання дітей: монографія*. Івано-Франківськ: Фоліант. 199 с.
- Малиновська, О. А., & Коломієць, О. О. (2017). Міграційний аспект гібридної війни Росії проти України. *Демографія та соціальна економіка*, 2, 78-88.
- Маценко, Л. М. (2015). *Педагогіка сімейного виховання*. Київ: Компрінт. 376 с.
- Медіна, Т. (2011). Батьківська сім'я як осередок підготовки до подружнього життя. *Релігія та соціум*, 2, 129–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2011_2_20.
- Мезенцева, Л. М. (2014). *Соціально-педагогічна робота з опікунською сім'єю в загальноосвітній середній школі*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Умань. 20 с.
- Методика «Ціннісні орієнтації» Рокіча*. (2020). URL: http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm. – Назва з екрану.

- Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посіб.: у 2 ч.* (1997). Київ: ІЗМН. (Ч. 2). 936 с.
- Мойсеюк, Н. Є. (1999). *Педагогіка: навч. посіб. (2-е вид.)*. Київ: Грамота, 1999. 350 с.
- Мойсеюк, Н. Є. (2001). *Педагогіка: навч. посіб. (3-е вид.)*. Київ: ООО «Добрая книга». 608 с.
- Муляр, Н. (2009). Ціннісні орієнтації української родини у морально-етичному вихованні дитини (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Молодь і ринок*, 9, 119–124.
- Назаренко, Л. М. (2005). *Родинно-шкільний виховний простір як фактор соціального становлення особистості підлітка*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Херсонський державний університет, Херсон. 17 с.
- Ніколаєв, Л. О., & Федченко, О. В. (2019). *Зростаємо разом: програма раннього розвитку дітей та підвищення батьківського потенціалу: методичні рекомендації*. Київ: ТАЛКОМ. 125 с.
- Новікова, Т. Л. (2012). Обґрунтування критеріїв, показників та рівнів сформованості соціокультурних цінностей майбутніх офіцерів-прикордонників в процесі вивчення гуманітарних дисциплін. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*, 37, 134–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2012_37_33.
- Педагогіка сімейного виховання: теорія і методика: навч. посіб. для студ. пед. ун-тів.* (2011). Заєць, С. С. & Кравченко, Т. В. (Уклад.). Умань: Жовтий О. О. 127 с.
- Педагогічний словник.* (2001). М. Д. Ярмаченко (Ред.). Київ: Педагогічна думка. 516 с.
- Песталотци, И. Г. (1981). *Избранные педагогические сочинения: в 2 т. (Т. 1)*. Москва: Педагогика. 336 с.
- Петрус, М. В. (2011). *Проблеми сімейного виховання в педагогічній теорії і практиці Закарпаття (друга половина ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*.

- (Автореф. дис. ... канд. пед. наук). Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Тернопіль. 20 с.
- Пігін, Г. (2014). *Як передавати дитині цінності?* (Пер. з нім. с. Юліяна). Львів: Свічадо. 95 с.
- Пилявець, Л. Б. (2010). О воспитаніи чад. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* (Т. 7). Київ: Наукова думка. 728 с.
- Подмазин, С. И. (2004). *Личностно-ориентированное образование: соц.-философ. исследование.* Запорожье: Просвіта. 247 с.
- Помиткін, Е. О. (2005). *Психологія духовного розвитку особистості:* монографія. Київ: Наш час. 280 с.
- Потапчук, Є. М., & Карпова, Д. Є. (2021). *Психологічна діагностика сімейних ролей як моделей поведінки подружжя: довідник сімейного психолога.* Хмельницький: Вид-во «Polylux design & print». 52 с.
- Правда руська.* (1935). Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. С. Юшков (Уклад.). Київ: ВУАН. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm> (дата звернення: 12.05.2020).
- Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021-2023 роки.* № 756-р. (2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-%D1%80#Text>.
- Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.* № 2342-IV. ст. 147. (2005). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
- Про запобігання та протидію домашньому насильству.* № 2671-VIII. ст. 35. (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
- Про охорону дитинства.* № 2402-III. ст. 142. (2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14?find=1&text>.
- Психологія соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей та її корекція:* монографія. (2015). Н. Є. Завацька (Ред.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля. 226 с.

- Пшеславська, С. О. (2019). *Формування сімейних цінностей учнів 10-11 класів засобами української літератури*. (Автореф. дис. пед. наук). Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ. 20 с.
- Раєвська, Я. М. (2012). *Особливості емоційної сфери підлітків з дистантних сімей*. (Дис. канд. психол. наук). Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Київ. 250 с.
- Разумцева, Г. І. (2004). *Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект*. (Автореф. дис. канд. філософ. наук). Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ. 18 с.
- Райл, Дж. С. (2014). *Обов'язки батьків*. (Пер. з рос. О. Кошелевої). (2-ге вид.). Рівне: Живе слово. 89 с.
- Райс, Ф. (2000). *Психологія підліткового і юношеского віку*. Санкт-Петербург: Питер. 624 с.
- Ратушняк, С. П. (2017). *Основи правознавства: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 272 с.
- Ремех, Т. О., & Пометун, О. І. (2017). *Основи правознавства: підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: Літера ЛТД. 224 с.
- Родинні фінанси. 5 клас: навч.-метод. посібник для вчителя*. (2016). Т. С. Смовженко (Ред.). Київ: ДВНЗ «Університет банківської справи». 117 с.
- Рубинштейн, С. Л. (2002). *Основы общей психологии*. (2-е изд.). Санкт-Петербург: Питер. 781 с.
- Руссо, Ж.-Ж. (1981). *Педагогические сочинения: в 2 т.* (Т. 1. Эмиль, или О воспитании). Москва: Педагогика. 656 с.
- Сантагостіно, П. (2011). *Почуття власної гідності у дитини*. (Пер. з італ. Т. Різун). Львів: Свічадо. 94 с.

- Світ, сприятливий для дітей.* (2003). (Видання Держкомітету України у справах сім'ї та молоді; представ. Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні). Київ: [б.в.]. 72 с.
- Северинчук, Л. А. (2018). *Формування у старшокласників культури родинних взаємин у позаурочній діяльності закладу загальної середньої освіти.* (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ін-т проблем виховання НАПН України, Київ. 20 с.
- Семенюк, С. В. (2020). Народні традиції та звичаї як складова національної самобутності: педагогічний аспект. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15 грудня, Київ. Івано-Франківськ: «НАІР». С. 196-200.
- Семиченко, В. А., & Заслуженюк, В. С. (1998). *Мистецтво взаєморозуміння. Психологія та педагогіка сімейного спілкування:* навч. посіб. (2-ге вид.). Київ: Веселка. 210 с.
- Сімейне право:* підручник. (2016). Кройтор, В. А., & Євко, В. Ю. (Ред.). Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ. 512 с.
- Сімейний Кодекс України.(2002). *Відомості Верховної Ради України*, 21-22, ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
- Сімейні цінності: практично-орієнтований посіб. до навч. прогн. «Сімейні цінності» (9 годин) для 8-9 кл. (2013). (Мельник, О. В. та ін.). Хмельницький: ХмЦНП. 141 с.
- Сірант, Н. П. (2019). *Естетичне виховання дитини в сім'ї засобами української народної педагогіки (друга половина ХХ століття).* (Автореф. дис. канд. пед. наук). Дрогобицьк. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка, Дрогобич. 20 с.
- Сірант, Н. П. (2019а). Освітньо-виховний та естетичний потенціал української народної педагогіки. *Молодь і ринок*, 4 (171), 153–157.
- Сидоркіна, М. Ю. (2013). *Творча взаємодія як засіб гармонізації сімейних стосунків:* метод. рекомендації. Київ; Кіровоград: Імекс. 85 с.

- Склярчук, А. В. (2015). Сімейна соціалізація як соціально-психологічний феномен. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 3-4, 86–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2015_3-4_20.
- Сковорода, Г. (1973). *Зібрання творів: у 2 т. (Т. 1)*. Київ: Наукова думка. 531 с.
- Сковорода, Г. (2011). *Повна академічна збірка творів*. Л. Ушкалов (Ред.). Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Вид-во Канадського Ін-ту Українських Студій. 1400 с.
- Скріннік, Є. О. (2016). *Підготовка майбутнього вчителя до формування сімейних духовно-моральних цінностей учнів загальноосвітніх навчальних закладів*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, Умань. 20 с.
- Скриль О., Парфьонова О. (2021). Філософське підґрунтя розуміння поняття «милосердя» як сімейної цінності. *Науковий Вісник Мелітопольського Державного Педагогічного Університету, Серія: Педагогіка*, 1(26) 2021. С. 42-46
- Словник української мови*. (дата звернення: 23.06.2019). URL: <http://sum.in.ua/s/pravo>. – Назва з екрана.
- Слюсар, Л. І. (2017). Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*, 3, 24–36.
- Смалиус, Л. Н. (2011). Формування сімейних цінностей молоді як умова збереження нації. *Збірник наукових праць Уман. держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини*. Ч. 1. С. 148–152.
- Сойчук, Р. Л. (2016). Критерії, показники, рівні сформованості та типи національного самоствердження учнівської молоді. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 20 (2), 197-213. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20\(2\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20(2)_20).
- Сопівник, І. В. (2015). Дослідження готовності молоді до відповідальних сімейних відносин. *Науковий вісник Нац. ун-ту біоресурсів і*

природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія, 230, 176–182.

- Сорока, Г. І. (2002). *Сучасні виховні системи та технології*: навч.-метод. посіб. для керівників шк., вчителів, кл. керівників, вихователів, слухачів ІПО. Харків: Ранок. 128 с.
- Соціологічні дослідження в молодіжній роботі*: навч.-метод. посіб. для фахівців, які працюють з молоддю. (2021). Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». 90 с.
- Сухомлинська, О. В. (2002). Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*, 4, 13–18.
- Сухомлинський, В. О. (1970). Народження громадянина. Київ: Рад. шк. 288 с.
- Сухомлинський, В. О. (1978). Батьківська педагогіка. Київ: Рад. шк. 263 с.
- Сухомлинський, В. О. (1986). Серце віддаю дітям. Київ: Рад. шк. 139 с.
- Тищенко, Ю. А. (2017). Сім'я в радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. *Наук. праці іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту*, 48, 188–193.
- Товнсенд, Дж. (2012). Межі в житті підлітків. Як говорити «Так», коли говорити «Ні». (Пер. з англ. Н. Гірської). Львів: Свічадо. 279 с.
- Трубавіна, І. М. (2001). Про умови успішного виховання дітей у сім'ї. *Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту імені В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки*, 39, 91–95.
- Ушинский, К. Д. (1950). *Собрание сочинений*: в 11 т. (Т. 8, Ч. 1: Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии). Москва; Ленинград: Изд-во АПН РСФСР. 777 с.
- Фабер, А., & Мазлиш, Э. (2019). Как говорить, чтобы дети слушали, и как слушать, чтобы дети говорили. (Пер. с англ. А. Завельской). Київ: Форбс Україна. 330 с.

- Федірко, Н. В. (2013). Індикатори оцінювання ефективності програм державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми. *Демографія та соціальна економіка*, 1, 67–77.
- Федоренко, О. М. (2021). *Педагогічні умови формування національно-патріотичної вихованості в учнів основної школи загальноосвітніх навчальних закладів*. (Автореф дис. канд. пед. наук). Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля, Київ. 25 с.
- Федорова, Л. М. (2013). *Соціально-педагогічна робота із опікунською сім'єю у загальноосвітній школі: навч.-метод. посібник*. Н. В. Заверико (Ред.). Мелітополь: ВД «Мелітопольська міська друкарня». 172 с.
- Федорова, О. В., & Георгадзе, Т. О. (2018). Формування християнських сімейних цінностей в учнів основної школи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічно університету. Серія: Педагогіка*, 2 (21), 45–50.
- Ферреро, Б. (2014). *Час дорослішання: про виховання підлітків*. (Пер. з італ. О. Мандрика). Львів: Свічадо. 191 с.
- Ферреро, Б. (2015). *Ваші діти мають лише вас! Тільки виховання змінить світ*. (Пер. з італ. К. Зінченко). Львів: Дон Боско. 231 с.
- Філософський словник*. (1986). В. І. Шинкарук (Ред.) (2-е вид., перероб. і доп.). Київ: Голов. ред. УРЕ. 743 с.
- Філософський словник соціальних термінів*. (2005). Андрущенко, В. П., Губерський, Л. В., & Кремень, В. Г. (Ред.). (3-є вид., доп.). Київ-Харків: «Р. И. Ф.». 672 с.
- Фомічова, В. М. (2015). Уявлення молоді про чинники щасливого подружнього життя. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 2, 90–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_2_15.
- Фрит, К. (2009). *Мозг и душа: как нервная деятельность формирует наш внутренний мир*. Москва: Астрель. 466 с.
- Харченко, Н. (2020). Співпраця в освіті: досвід взаємодії соціальних інститутів. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах:*

- матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 15 грудня, Київ. Івано-Франківськ: НАІР. 230–234.
- Цуп'ял, Д. (2018). *Колумби нашого покоління. Історії чоловіків, які зробили ставку на батьківство*. (Пер. з пол. Т. Різун). Львів: Свічадо. 164 с.
- Чумак, Л. (2010). Родинне виховання як засіб соціалізації особистості. *Молодь і ринок*, 9, 103–107.
- Чумак, Л. В. (2012). *Полікультурне виховання учнів середніх класів в умовах родинно-шкільного освітнього простору*: монографія. А. М. Зубко (Ред.). Херсон: КВНЗ «Херсон. акад. неперерв. Освіти». 275 с.
- Шостак, У. В. (2015). *Педагогічні умови ефективної взаємодії сім'ї та школи у розвитку особистості молодшого школяра*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київський ун-т імені Бориса Грінченка, Київ. 20 с.
- Шульський, М. (2001). Роль сім'ї в розвитку особистих господарств населення. *Регіональна економіка*, 3, 179–186.
- Щербакова, О. О. (2020). *Розвиток особистості академічно здібного учня основної школи*. (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Національний університет «Острозька академія», Острог. 38 с.
- Енциклопедія епистемології і філософії науки*. (2009). Москва: «Канон"1"» РООІ «Реабілітація». 1248 с.
- Юзвак, Ж. М. (1996). Духовність: психологічні аспекти. *Українська психологія: сучасний потенціал*. Запоріжжя; Київ. С. 372–375.
- Яворницький, Д. І. (1990). *Історія запорозьких козаків: у 3 т. (Т. 1)*. Київ: Наук. думка. 592 с.
- Ярошинська, О. О. (2005). *Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Умань. 20 с.
- Яценко, Т. О. (2003). *Родинне виховання учнів 5-8 класів у процесі вивчення української літератури*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Ін-т педагогіки АПН України, Київ. 20 с.

- Яцюк, М. В. (2009). *Соціально-психологічні умови розвитку автономності особистості в юнацькому віці*. (Автореф. дис. канд. психол наук). Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Київ. 24 с.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *J. Fam. Psychol.*, 15, 355–370.
- Campan, A. S. (2019). Experiential pedagogy in axiological approach. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences: EDU WORLD 2018: 8TH International Conference*, 09-10, 2018, Pilesti, Romania. Vol. 67. P. 455–463. URL: doi:10.15405/epsbs.2019.08.03.54.
- Jeynes, W. (2012). *Divorce, Family Structure, and the Academic Success of Children*. Routledge: New York, NY, USA.
- Ham, B. D. (2003). The effects of divorce on the academic achievement of high school seniors. *J. Divorce Remarriage*, 38, 167–185.
- Heorhadze, Tetiana. (2020). Family as an institute of upbringing. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 2, 87–90.
- Hussong, A. M., Zucker, R. A., Wong, M. M., Fitzgerald, H. E., & Puttler, L. I. (2005). Social competence in children of alcoholic parents over time. *Dev. Psychol.*, 41, 747–759.
- Kiseleva, L. S., & Strielkowski, W. (2014). Economic analysis of happiness, wellbeing and health: a Tyumen region case study. *Актуальні проблеми економіки*, 11, 245–254.
- Mackova, J., Dankulincova Veselska, Z., Filakovska Bobakova, D., Madarasova Geckova, A., van Dijk, J. P., & Reijneveld, S. A. (2019). Crisis in the Family and Positive Youth Development: The Role of Family Functioning. *J. Environ. Res. Public Health*, 16. URL: doi.org/10.3390/ijerph16101678.
- Matsuura, N., Hashimoto, T., & Toichi, M. (2009). Correlations among self-esteem, aggression, adverse childhood experiences and depression in inmates of a female juvenile correctional facility in Japan. *Psychiatry Clin. Neurosci.*, 63, 478–485.

- Rangarajan, S., & Kelly, L. (2006). Family communication patterns, family environment, and the impact of parental alcoholism on offspring self-esteem. *J. Soc. Pers. Relat*, 23, 655–671.
- Ritter, J., Stewart, M., Bernet, C., Coe, M., & Brown, S. A. (2002). Effects of childhood exposure to familial alcoholism and family violence on adolescent substance use, conduct problems, and self-esteem. *J. Trauma. Stress*, 15, 113–122.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Діагностичні методики для визначення рівня сформованості
сімейних цінностей в учнів основної школи**

**Методика визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест)
(П. Н. Іванов, Е. Ф. Колобова)**

Призначення. Ця методика є одним із різновидів вербальних проєктивних тестів. Запропонований набір Must-тем дає змогу визначити п'ятнадцять життєвих цілей-цінностей в осіб шкільного та післяшкільного віку.

Інструкція. Вам пропонується продовжити надруковані на бланку речення. Україй важливо, щоб думки, внесені в бланк, були щирими й належали саме Вам. Запишіть будь-які думки, які видаються Вам важливими як на момент тестування, так і загалом у Вашому житті.

Бланк відповідей

ПІБ _____ Стать _____ Вік _____

Освіта _____ Дата _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Обробка та інтерпретація результатів

Для обробки даних, отриманих за допомогою цього тесту, немає стандартизованої процедури; немає таких Must-тем, які досліднику пропонується знайти серед відповідей випробовуваних. Тому для кожної вибірки і для кожного випробуваного зазвичай виділяється індивідуально-унікальний набір того, що має бути. Нижче наводиться список цінностей-цілей і приклади тверджень випробовуваних щодо кожної цінності. Список цінностей узятий з методики «Життєві цілі» (Е. Десі та Р. Райан у модифікації Н. В. Ключової та В. І. Чиркова).

Свобода, відкритість і демократія в суспільстві. Висловлювання, у яких міститься ставлення до духовного стану суспільства («Я не можу терпіти бездарність і бездуховність влади»), вказується на необхідність соціальної справедливості («Я не можу терпіти наявного беззаконня»), висуваються вимоги до влади всіх рівнів («Я не можу терпіти бездуховних начальників»).

Безпека і захищеність. Висловлювання, що стосуються стурбованості непередбачуваними подіями в суспільстві і страхів за своє життя та життя своїх близьких («Жахливо, якщо почнеться війна», «Жахливо, якщо зло візьме гору (запанує)»).

Служіння людям. Висловлювання, що стосуються таких життєвих і професійних цілей, як допомога і сприяння іншим людям (зокрема й учням): «Я неодмінно повинна випустити своїх учнів грамотними людьми»; «Я неодмінно повинна зробити все, щоб мої учні були щасливі».

Влада і вплив. Твердження цієї групи пов'язані з прагненням педагога виявляти владу над іншими, впливати на них: «Жахливо, якщо мене мають ні за кого»; «Я неодмінно повинна бути авторитетом для своїх учнів».

Популярність. До цієї групи входять твердження, пов'язані з прагненням привернути до себе увагу, бути знаним, відомим. «Жахливо, якщо про мене всі забудуть, коли я помру»; «Я неодмінно повинна залишити свій слід на землі».

Автономність. Висловлювання, пов'язані з потребою робити те, що сама людина вважає важливим, не залежати від думок оточення, самому визначати перебіг свого життя: «Жахливо, якщо від тебе нічого не залежить»; «Я не можу терпіти, коли мені вказують, що я повинна робити»; «Я неодмінно повинна виконати задумане».

Матеріальний успіх. Твердження, пов'язані з прагненням матеріальних статків, добробуту, того, щоб мати гарантований заробіток, гарні умови проживання: «Жахливо, якщо я все життя проживу в гуртожитку»; «Я не можу терпіти, коли затримують зарплату»; «Я неодмінно повинна знайти добре оплачувану роботу».

Багатство духовної культури. Твердження, що стосуються прагнення духовного вдосконалення, бажання прилучитися до досягнень культури, мистецтва тощо: «Я неодмінно повинна знаходити час для читання»; «Я не можу терпіти жебраків».

Особистісне зростання. Твердження, що стосуються вимог до себе, прагнення розвивати себе як особистість і професіонала: «Я не можу терпіти, коли люди не прагнуть високих цілей»; «Я не повинна зупинитися на досягнутому рівні».

Здоров'я. Твердження цієї групи виявляють прагнення педагога мати гарне здоров'я та якомога менше хворіти, вести здоровий спосіб життя, займатися спортом: «Жахливо, якщо я важко захворію»; «Я не можу терпіти людей, які не думають про своє здоров'я»; «Я неодмінно повинна зайнятися аеробікою (плаванням)».

Прихильність і любов. Твердження цієї групи свідчать про потребу педагога мати близьких людей, виражають занепокоєння з приводу стосунків із значущими людьми: «Жахливо, якщо я буду зовсім одна»; «Жахливо, якщо тебе ніхто не любить».

Привабливість. Твердження, що стосуються прагнення мати привабливу зовнішність, наслідувати моду, бути задоволеною своїм зовнішнім виглядом: «Жахливо, якщо людина не стежить за собою»; «Я неодмінно повинна гарно виглядати»; «Не можу терпіти неохайних чоловіків».

Почуття задоволення. Твердження, що стосуються фізичного комфорту, отримання задоволення від таких виявів життя, як гарна їжа, вино, секс тощо: «Я неодмінно повинна спробувати в цьому житті все»; «Не можу терпіти “синіх панчів”».

Міжособистісні контакти і спілкування. Твердження, що стосуються потреби відчувати себе частиною будь-якої групи, мати своє коло спілкування, страхів, пов'язаних із самотністю й незрозумінням: «Жахливо, якщо оточення мене перестануть розуміти оточуючі»; «Жахливо, якщо зовсім немає друзів».

Багате духовно-релігійне життя. Твердження, що стосуються віри в Бога, прагнення жити відповідно до релігійних переконань: «Жахливо, якщо я втрачу віру в Бога»; «Я неодмінно повинна піти до церкви»

Методика «Ким я є в цьому світі?» (В. А. Сонін)

Інструкція. Учням пропонується для визначення самооцінки використати 10 горизонтальних ліній зі словесними індексами на початку та

наприкінці кожної лінії. Автор методики рекомендує: «Зосередьтеся, будь ласка, і уявіть, що на кожній з цих ліній ви розставляєте людей, що живуть зараз на землі. Люди, звичайно, різні. Серед них є хворі й здорові, боязкі й сміливі, розумні й дурні, словом, вони мають різні якості. Запропоновані Вам лінії умовно відображають 10 найбільш важливих рис-характеристик особистості».

Здоров'я	
найбільш хворі	найздоровіші
Розум	
найдурніші	найрозумніші
Доброта	
найбільш злі	найдобріші
Чесність	
найбільш брехливі	найправдивіші
Товариськість	
зовсім не товариські	найбільш товариські
Принциповість	
абсолютно без принципів	найпринциповіші
Щирість	
абсолютно не щирі	найщиріші
Сміливість	
найбільш боязкі	найсміливіші
Привабливість	
найбільш непривабливі	найпривабливіші
Щастя	
найбільш нещасні	найщасливіші

Опис методики. Індекси ліворуч на кожній лінії позначають найнижчу оцінку конкретної якості або властивості особистості, індекси праворуч – найвищу. Оцініть себе за запропонованими характеристиками, позначивши точкою або хрестиком те місце на шкалі, де Ви бачите себе.

Закінчивши самооцінку за кожною з десяти якостей, з'єднайте точки або хрестики прямими лініями, побудувавши графік або профіль самооцінки. Профіль можна оцінити і в балах. Для цього кожен горизонтальну пряму лінію слід поділити на шість рівних частин і отриманим відрізкам присвоїти бали – від 1 до 6. Власну оцінку на кожній лінії визначте залежно від близькості до певного поділу шкали з точністю до 0,5 бала. Після цього підрахуйте загальну суму набраних Вами балів.

Інтерпретація результатів

Залежно від отриманої суми Ваша самооцінка може бути: адекватною, або такою, що найбільше відповідає дійсності (40-50 балів); з тенденцією до завищення (46-55 балів); з тенденцією до заниження (34-21 бал); явно завищеною (56-60 балів); явно заниженою (20-10 балів).

У фізично і психічно здорових людей виявляються тенденції до складання графіка-профілю особистості дещо правіше від середини, тобто з тенденцією до завищення самооцінки, що визнається оптимальним. Явно завищені та занижені самооцінки можуть бути наслідком різних причин і не повинні лякати людину, а лише вказувати на те, що вона потребує психологічної спеціальної допомоги.

Методика експрес-діагностики соціальних цінностей особистості

(Н. П. Фетискін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов)

Призначення. Методика дає змогу виявити особисті, професійні та соціально-психологічні орієнтації та переваги особистості й може бути корисною як у процесі вибору характеру роботи, так і під час найму працівника та атестації кадрів.

Інструкція. Нижче пропонується 16 тверджень. Оцініть для себе значущість кожного з них у балах за схемою: 10 (неважливо), 20, 30, 40 ... 100 (дуже важливо).

Опитувальник

1. Захоплива робота, яка приносить вам задоволення.
2. Високооплачувана робота.
3. Вдале одруження або заміжжя.
4. Знайомство з новими людьми, соціальні заходи.
5. Залучення до громадської діяльності.
6. Ваша релігія.
7. Спортивні вправи.
8. Інтелектуальний розвиток.
9. Кар'єра.
10. Красива машина, одяг, будинок тощо.
11. Проведення часу в колі сім'ї.
12. Кілька близьких друзів.
13. Робота на добровільних засадах, у некомерційних організаціях.
14. Медитація, роздуми, молитви тощо.
15. Здорова збалансована дієта.
16. Читання освітньої літератури, перегляд освітніх передач, самовдосконалення та ін.

Обробка та інтерпретація результатів

Розподіліть бали згідно з таблицями (цифри в розділах – номери відповідних тверджень).

Професійні	Фінансові	Сімейні	Соціальні	Громадські	Духовні	Фізичні	Інтелектуальні
1	2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15	16
Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:

Чим вищою є підсумкова кількість балів за кожним розділом, тим найціннішим для Вас є цей напрям. Водночас, якщо значення в усіх восьми розділах наближаються одне до одного, то це свідчить про Вашу різнобічність.

Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. С. Бубнова)

Призначення. Методика спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності.

Інструкція. Цей опитувальник спрямований на дослідження Вашої особистості та Ваших відносин. Відповідайте якнайшвидше, довго не замислюйтесь над кожним запитанням. Пам'ятайте, що поганих або хороших відповідей немає, є тільки Ваша власна думка. Відповідати потрібно «так»

або «ні». У бланку відповідей це відповідно «+» або «-», які потрібно поставити поруч з номером запитання.

Бланк відповідей

Номери запитань										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30,	31	32	33
34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
Σ										
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI

Опитувальник

1. Чи любите Ви лежати на дивані й нічого не робити?
2. Чи любите Ви самі заробляти гроші й отримувати від цього задоволення?
3. Чи часто у Вас виникає бажання відвідати театр або виставку?
4. Чи часто Ви допомагаєте близьким по господарству?
5. Чи вважаєте Ви, що любов – головне почуття в житті?
6. Чи любите Ви читати книги про щось нове, ще невідоме Вам?
7. Чи хочете Ви стати босом (начальником якої-небудь компанії)?
8. Чи хочете Ви, щоб Вас поважали друзі за Ваші особистісні якості?
9. Чи хочете Ви особисто брати участь у будь-яких громадських заходах (мітингах, страйках), щоб допомогти близькій Вам людині?
10. Чи вважаєте Ви, що без спілкування з друзями Ваше життя буде тьмяним і безрадіним?

11. Чи вважаєте Ви, якщо буде здоров'я, то все інше додасться?
12. Чи часто Вам хочеться розслабитися (послухати, наприклад, легку музику)?
13. Ви обрали свою професію головно через те, що вона може приносити великі матеріальні статки?
14. Чи вважаєте Ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати тощо?
15. Якщо хтось із Ваших знайомих захворів, чи виберете Ви час, щоб його провідати?
16. Ваш шлюб укладено (буде укладено) по любові?
17. Чи любите Ви читати науково-популярні книги?
18. Чи хотіли Ви в школі стати організатором якогось заходу (акції)?
19. Якщо Ви скоїли непорядний вчинок стосовно друзів або знайомих, чи будете Ви перейматися цим?
20. Чи вважаєте Ви, що завдяки громадським діям (мітинги, збори) можна що-небудь змінити в суспільному житті?
21. Чи можете ви спокійно обійтися без частого спілкування зі своїми знайомими?
22. Чи вважаєте Ви, що необхідно в будь-який спосіб зміцнювати своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс тощо)?
23. Головне для Вас – ваш настрій у цей момент, а що буде потім – не так важливо?
24. Чи вважаєте Ви, що головне – це придбати будинок (квартиру), машину та інші матеріальні блага?
25. Чи любите Ви гуляти в лісі, у парку?
26. Як Ви вважаєте, чи потрібно допомагати матеріально тим, хто просить милостиню, чи ні?
27. Любов – це почуття, яке народжується й помирає?
28. Чи хотіли б Ви стати вченим або науковим співробітником?

29. Влада – це почесно і значуще або через неї більше клопоту й усіляких неприємностей?
30. Чи хотіли б Ви, щоб у Вас було більше друзів?
31. Чи спадало Вам на думку зайнятися перебудовою будь-якої громадської організації (клубу, консультаційного пункту, школи)?
32. Чи хотіли б Ви приділяти більше свого вільного часу спілкуванню?
33. Чи часто Ви замислюєтеся про своє здоров'я?
34. Чи вважаєте Ви, що дуже важливо вміти робити собі приємні подарунки?
35. Якщо все почати спочатку, чи змінили б Ви щось у своєму житті?
36. Чи хотіли б Ви зайнятися фотографією?
37. Чи вважаєте Ви, що потрібно обов'язково допомогти підвестися людині, яка впала?
38. Почуття любові для вас – це першооснова життя чи ні?
39. Чи часто Ви ставите собі запитання: «А чому саме так?»
40. Чи хотіли б Ви «робити» політику?
41. Чи часто Ваш внутрішній голос ставить запитання: «А чи поважають мене ті, хто мене оточує?»
42. Чи є суспільні явища для Вас предметом обговорення вдома або в школі?
43. Якщо Ви три дні проведете на безлюдному острові, чи помрете від самотності?
44. Чи катаєтесь ви на лижах (ковзанах, велосипеді) для зміцнення свого здоров'я?
45. Чи часто Ви довго мрієте, лежачи із заплющеними очима?
46. Головне в житті – це робити гроші й створювати власний бізнес?
47. Чи часто Ви купуєте картини та інші художні вироби або хотіли б їх купити?
48. Якщо хтось із близьких досить довго хворіє, чи будете Ви за нього виконувати його обов'язки по господарству смиренно й покійно?

49. Чи любите Ви маленьких дітей?
50. Чи хотіли б Ви стати творцем якоїсь своєї «теорії» (наприклад, теорії відносності, законів фізики, хімії тощо)?
51. Чи хотіли б Ви бути схожим на будь-яку відому людину (блогера, музиканта, актора, політика, бізнесмена)?
52. Чи важливо Вам, щоб Вас поважали товариші в школі за ваші спеціальні знання?
53. Чи хотіли б Ви сьогодні що-небудь самі зробити в політиці?
54. Чи Ви рішуча людина?
55. Чи ходите Ви в сауну, басейн, лазню, чи займаєтеся аеробікою для підтримки гарного фізичного стану?
56. Нормальний відпочинок – це надзвичайно важливо, чи не так?
57. У житті надзвичайно важливо накопичити матеріальні блага та передати їх дітям?
58. Чи хотіли Ви коли-небудь самі намалювати картину або написати музику?
59. Коли маленька дитина плаче – це «крик про допомогу»?
60. Для Вас важливіше любити самому, ніж бути коханим?
61. «У всьому хочеться дійти до самої суті» – це про Вас?
62. Ви хотіли б, щоб ваші діти стали знаменитими людьми?
63. Чи хотіли б Ви, щоб товариші в школі зверталися за допомогою в особистому плані до Вас, як до людини?
64. У суспільному житті нехай залишається все, як є?
65. Спілкування – це лише марна трата часу?
66. Чи є в житті щось головніше за здоров'я?

Обробка та інтерпретація результатів

Ступінь виразності кожної з поліструктурних ціннісних орієнтацій особистості визначається за допомогою ключа, що міститься в бланку відповідей. Відповідно до цього підраховується кількість позитивних

відповідей у всіх одинадцяти шпальтах, а результат записується в графі «?». За результатами обробки персональних даних будується графічний профіль, що відображає вираженість кожної цінності. Для цього по вертикалі фіксується кількісна вираженість цінностей (за 6-бальною системою), а по горизонталі – види цінностей.

Наведемо ці цінності в загальному вигляді:

Приємне дозвілля, відпочинок.

Високий матеріальний добробут.

Пошук прекрасного й насолода ним.

Допомога іншим людям, милосердя.

Кохання.

Пізнання нового у світі, природі, людині.

Високий соціальний статус і управління людьми.

Визнання й повага з боку людей, вплив на оточення.

Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві.

Спілкування.

Здоров'я.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, у яких викладено основні положення дисертації:**

1. Георгадзе, Т. О. (2017). Проблема виміру цінностей сімейного життя в учнівської молоді загальноосвітніх навчальних закладів: теоретико-методичні аспекти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічно університету. Серія: Педагогіка*, 2 (19), 197–202.

2. Георгадзе, Т. О. (2018). Сім'я як джерело захисту і впливу на формування сімейних цінностей сучасної української молоді. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 61, 45–48.

3. Федорова, О. В., & Георгадзе, Т. О. (2018а). Формування християнських сімейних цінностей в учнів основної школи. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічно університету. Серія: Педагогіка*, 2 (21), 45–50.

4. Георгадзе, Т. О. (2019). Аналіз понятійного апарату з проблеми формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 19. Т. 1. С. 156–159.

5. Георгадзе, Т. О. (2019). Функціонування сім'ї в умовах української соціальної політики. *Молодь і ринок*, 1 (168), 125–129.

6. Neorhadze, Tetiana. (2020). Family as an institute of upbringing. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, 2, 87–90.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

7. Георгадзе, Т. О. (2017). Педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів. *Сучасні проблеми та перспективи розвитку психології і педагогіки: матеріали міжнар. наук. конф., 1-2 грудня, Київ. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського*, 59–62.

8. Георгадзе, Т. (2017а). Роль християнської культури у формуванні сімейних цінностей сучасної молоді. *Роль освіти у формуванні життєвих цінностей молоді*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. студ. і молодих учених до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, 8 грудня, Мелітополь. Мелітополь: Вид-во МДПУ імені Богдана Хмельницького, 73–74.

9. Георгадзе, Т. О. (2018). Виховний потенціал сім'ї. *Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології*: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф., 23-24 листопада, Львів. Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота». Ч. 2., 45–47.

10. Георгадзе Т.О. (2018а). Вплив християнської культури на формування сімейних цінностей. *Етика релігій і конфесійне ціннісне розмаїття*: матеріали I Всеукраїнського форуму-презентації, 17-18 травня, Мелітополь, 39–42.

11. Георгадзе, Т. О. (2018b). Формування сімейних цінностей в рамках становлення нової української школи. *Особистісно-професійний розвиток вчителя в умовах реалізації концепції нової української школи*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 14-16 червня, Мелітополь. Дубяга, С. М., Чорна, В. В., & Яковенко, І. О. (Ред.-упор.). Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 61–64.

12. Георгадзе, Т. О. (2018). Традиційна сім'я та її роль в сучасному українському суспільстві. *Science, research, development. Pedagogy: Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (online) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii*, 30 грудня, Warszawa. Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 27–29.

13. Георгадзе, Т. О. (2019). Процес формування світобачення школяра. *Сучасна наука: тенденції та перспективи*: матеріали Всеукраїнської Internet-конференції, 23-24 жовтня, Мелітополь, 30–33.

14. Георгадзе, Т. О. (2020). Життєва цінність любов. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka: International scientific and practical conference*, 30-31 marca. (wydanie specjalne). Krakow, Warszawa (Poland), 93–94.

15. Георгадзе, Т. О. (2021). Сформованість сімейних цінностей в учнів основної школи. *Європейські цінності в українській освіті: виклики та перспективи*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., 28-29 травня, Запоріжжя. О. Тупахіна (Ред.). Запоріжжя: ВД «Гельветика», 44–46.

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГІМНАЗІЯ №169
ХАРКІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ»**
вул. Ахсарова, 18-А, м. Харків, 61202
тел./факс (057) 725-20-52
ЄДРПОУ 22720686
sch169@kharkivosvita.net.ua

**COMMUNAL
ESTABLISHMENT
«KHARKIV GYMNASIUM №169
KHARKIV CITY COUNCIL
KHARKIV OBLAST»**
18-A, Akhsarova st., Kharkiv, 61202
tel./fax (057) 725-20-52
sch169@kharkivosvita.net.ua

11.08.2021 № 01-30/228

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертації Георгадзе Тетяни Олександрівни на тему:

«Організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії

(спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)

У 2018-2020 рр. відбувалася апробація результатів дисертаційного дослідження Т.О.Георгадзе. Автор надала діагностичні матеріали, представила експериментальну методику для учнів основної школи, провела ряд заходів, присвячених формуванню сімейних цінностей. Експериментальна методика зацікавила вчителів закладу, дозволила зафіксувати позитивну динаміку підвищення показників рівня сформованості сімейних цінностей.

Матеріали для проведення виховної роботи, тести, анкети обговорювалися на засіданнях педагогічної ради (протокол від 04.06.2021 №13) та отримали схвалення.

Директор КЗ «ХГ №169»

О.Ф.ЩЕРБАКОВ

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ КОМПЛЕКС №2
(СЕРЕДНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ – ДОШКІЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД)
М.ПОКРОВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ»
вул. Л.Чайкіної, 15, Україна, м. Покров, 53300, тел.(05667) 4-41-42, 6-02-91
E-mail: nvk-2@ukr.net; код ЄДРПОУ 40928405

Від 27.08.2021р. №343

**Довідка про впровадження
результатів дисертації
Георгадзе Тетяни Олександрівни
на тему: «Організаційно-педагогічні умови формування сімейних
цінностей в учнів основної школи», поданої на здобуття наукового
ступеня доктора філософії (спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)**

Апробація результатів дисертаційного дослідження Т.О. Георгадзе здійснювалася впродовж 2018-2021 рр.. Актуальною є потреба сучасної молодшої людини до особистісного розвитку, до розвитку гармонійних сімейних стосунків. Матеріали про стан сформованості сімейних цінностей учнів основної школи привернули увагу вчителів, соціального педагога, практичного психолога, зокрема, ті рекомендації, що стосуються процесу формування цінностей, форм і методів виховання учнів, знання про шлюб, сімейні цінності. про батьківську відповідальність тощо.

Учителі зафіксували позитивну динаміку щодо сформованості сімейних цінностей в учнів, що свідчить про її ефективність. Матеріали та методика представлена авторкою, щодо формування сімейних цінностей в учнів основної школи обговорювалися на методичних об'єднаннях, запроваджувалася у роботу основної школи комунального закладу «Навчально-виховний комплекс №2 (середня школа І-ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад) м.Покров Дніпропетровської області та отримала схвалення.

Директор КЗ «НВК №2»

Г.М. Чергинець

МЕЛІТОПОЛЬСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ №22
МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

2-й пр. Лютневий, 32, м. Мелітополь, 72304, тел. (0619) 47-74-12;
e-mail: melschool22@gmail.com; Код ЄДРПОУ 26317257

від 17.08.2021 № 142

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертації Георгадзе Тетяни Олександрівни

на тему “Організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей в учнів основної школи”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії

(спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)

У 2018 році Георгадзе Т.О. проводила виховні заходи, що були присвячені питанню формування сімейних цінностей учнів основної школи (діагностика рівня сформованості сімейних цінностей, опитування, анкетування, оцінювання, спостереження тощо). У 2018-2019 рр. Т.О. Георгадзе проводила із учнями основної школи співбесіди, ігри та виховні заняття, які сприяли підвищенню рівня сформованості сімейних цінностей. У 2020 р. колектив закладу запровадив методику формування сімейних цінностей в учнів основної школи, що забезпечила суттєве зростання всіх показників рівня сформованості сімейних цінностей. Учителі зафіксували динаміку щодо сформованості сімейних цінностей в учнів, що свідчить про її ефективність. Представлені авторкою матеріали, педагогічний досвід, діагностичні матеріали для практичної роботи із учнями обговорювалися на засіданнях педагогічної ради закладу та отримали схвалення.

Директор Мелітопольської І-ІІІ ступенів №22 ММР ЗО

Олексій ЯЦЕНКО

**ВИШГОРОДСЬКА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ШКОЛА «СУЗІР'Я»
ВИШГОРОДСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ**

07300, Київська обл., м. Вишгород, вул. Кургузова 15
телефон: (04596) 5-24-86, e-mail: vshsuzirya@ukr.net
ЄДРПОУ 13737082

Вих. від «*25*» *серпня* 2021р.

№285/1

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертації Георгадзе Тетяни Олександрівни
на тему **“Організаційно-педагогічні умови формування сімейних цінностей
в учнів основної школи”**,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
(спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки)

У 2018-2021 рр. здійснювалася апробація результатів дисертаційного дослідження Т.О.Георгадзе. Матеріали про стан сформованості сімейних цінностей учнів основної школи привернули увагу вчителів, заступника директора з виховної роботи, соціального педагога, психолога, зокрема, ті рекомендації, що стосуються процесу формування цінностей, форм і методів виховання учнів, знання про сімейні цінності, про батьківську відповідальність тощо. Матеріали дослідження актуалізують проблеми, що існують в учнів основної школи як такі, що обумовлені віковими особливостями розвитку, підвищили інтерес учителів до використання набутих знань у виховній роботі.

Представлена автором методика формування сімейних цінностей в учнів основної школи обговорювалася на методичних об'єднаннях, запроваджувалася у роботу основної школи Вишгородської спеціалізованої школи «Сузір'я» Вишгородської міської ради та отримала схвалення.

Директор школи

Олеся ГОРГОТА